

NIET VOOR DE SCHOOL
NIET VOOR HET LEVEN

Niet voor de school Niet voor het leven

DE JOODSE LEERLINGEN EN DOCENTEN
VAN HET BARLAEUSGYMNASIUM 1940-1945

PETER HERMANS

EEN UITGAVE VAN HET
BARLAEUSGYMNASIUM VAN AMSTERDAM

**BARLAEUSGYMNASIUM
VAN AMSTERDAM**

Inhoud

Voorwoord	6
Artikel 1 van de Nederlandse grondwet	8
Inleiding	9
Het lied der Barlaeänen	12
Deel 1	
De jodenvervolging	15
Deel 2	
Het schooljaar 1940-1941	31
Deel 3	
De verwijdering	49
Nawoord	75
Namenlijst van de joodse leerlingen en docenten	81
Geraadpleegde literatuur	86

© De auteur, 2004

Auteur: Peter Hermans

Redactie: Peter Kohnhorst

Eindverantwoording: Koen Kool

Vormgeving en typografische verzorging: Willem Morelis

Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

Voorwoord

Het is voor een rector van een school altijd boeiend contact te hebben met oud-leerlingen, immers daardoor wordt een glimp van de continuïteit van leerprocessen onthuld. Van een onverwachte intensiteit was het bezoek in februari 2000 van Eli Asser en Ben de Vries uit het examenjaar 1941.

De vraag van hen was of het mogelijk was door middel van archiefonderzoek de schooltijd van hun in de oorlog overleden vriend Remi Frank te reconstrueren. Achter deze vraag ligt natuurlijk de grootst (on)voorstelbare discontinuïteit van leerprocessen in de 20e eeuw verscholen. Joodse leerlingen, gehecht aan hun school, zijn in die periode ook in en door het onderwijs onteigend van hun wortels en mogelijkheden.

Maar we waren ook trots dat het Barlaeus door deze oud-leerlingen opnieuw in vertrouwen genomen werd, om de geschiedenis recht te doen. Recht voor zover mogelijk aan de joodse leerlingen die nog eindexamen op onze school gedaan hebben, maar ook aan die Barlaeanen die in 1941 op instigatie van de bezetter van school verwijderd zijn.

Na de nodige omzwervingen heeft de historicus Peter Hermans, al jaren op verschillende manieren met de school verbonden, op ons verzoek de handschoen opgepakt. Zijn invalshoek, voornamelijk 'oral history', heeft tot een waardig resultaat geleid.

Onze dank gaat uit naar allen die aan deze uitgave hebben meegewerkt, dank en bewondering voor de oud-leerlingen die in tijd en emotie intensief aan deze uitgave hebben meegewerkt.

'Considerate la vostra semenza:

*fatti non foste a viver come bruti,
ma per seguir virtute e canoscenza.'*

'Denk aan je afkomst: 't is ons niet gegeven
te leven als het redeloze beest;
wij horen deugd en kennis na te streven.'

Citaat uit 'Divina Commedia' van Dante (1265-1321)

Koen Kool
Rector Barlaeusgymnasium

Inleiding

NEDERLANDSE GRONDWET SINDS 1814

ARTIKEL 1 VAN DE NEDERLANDSE GRONDWET IN 1940

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN OMVAT HET GRONDGEBIED VAN NEDERLAND, NEDERLANDSCH-INDIË, SURINAME EN CURAÇAO.

ARTIKEL 4 VAN DE NEDERLANDSE GRONDWET, EERSTE HELFT, IN 1940

ALLEN DIE ZICH OP HET GRONDGEBIED VAN HET RIJK BEVINDEN, HEBBEN GELIJKE AANSPRAAK OP BESCHERMING VAN PERSOON EN GOEDEREN.

ARTIKEL 1 VAN DE NEDERLANDSE GRONDWET IN 2004 LAATSTE WIJZIGING IN 1995

ALLEN DIE ZICH IN NEDERLAND BEVINDEN, WORDEN IN GELIJKE GEVALLEN GELIJK BEHANDELD. DISCRIMINATIE WEGENS GODSDIENST, LEVENSOVERTUIGING, POLITIEKE GEZINDHEID, RAS, GESLACHT, OF OP WELKE GROND DAN OOK IS NIET TOEGESTAAN

In februari van het jaar 2000 kwamen twee oud-leerlingen van het Barlaeusgymnasium bij hun oude school op bezoek. Deze twee joodse oud-leerlingen vroegen rector Koen Kool of er nog herinneringen te vinden waren over hun eveneens joodse vriend Remi Frank. De voormalige leerlingen, Eli Asser en Ben de Vries, kwamen respectievelijk in 1934 en 1935 op school. Remi Frank, net als Eli Asser, in 1934. Allen deden in juni 1941 eindexamen.

Remi Frank heeft de jodenvervolging in de Tweede Wereldoorlog niet overleefd. Eli Asser redde zijn leven door onder te duiken. Ben de Vries dankzij een met veel moeite verkregen verklaring van de Duitsers dat hij half-joods zou zijn.

Koen Kool besloot, in overleg met docent geschiedenis Alfred Buitenkant, dat het goed zou zijn om uit te zoeken wat er met alle joodse leerlingen en docenten van destijds was gebeurd. Daar was nog weinig over bekend. Aan mij werd gevraagd dit alles uit te zoeken. Ik ben vervolgens nagegaan wat er met de joodse kinderen is gebeurd die vanaf september 1933 op school kwamen. Waarom deze grens? Omdat de kinderen die vóór die tijd op school kwamen allemaal voor het uitbreken van de oorlog in ons land al van school af waren.

Dit verhaal over de joodse kinderen en docenten van het Barlaeusgymnasium vormt een onderdeel van de algehele lijdensweg van het joodse volk in de Tweede Wereldoorlog. Omdat dit werk ook voor middelbare scholieren is geschreven zal ik eerst samengevat aangeven wat de jodenvervolging door nazi-Duitsland inhield. Kennis van de geschiedenis van de vernietiging van de joden is nodig om het lot van de joodse leerlingen en docenten van het Barlaeusgymnasium te begrijpen.

Vanaf 1 november 1940 gold het ambtenarenverbod voor joden. Dat betekende voor joodse docenten dat ze niet langer les mochten geven. Op 1 september 1941 werden alle joodse leerlingen van

het Barlaeusgymnasium en andere scholen verwijderd. Joodse kinderen moesten naar aparte joodse scholen. Dit gebeurde op bevel van de Rijkscommissaris voor het bezette Nederland, de Oostenrijker Seyss-Inquart. De meeste joodse leerlingen van het Barlaeusgymnasium gingen naar het Joods Lyceum. Niet alle leerlingen waar in dit werk over geschreven is hebben die verwijdering meegemaakt. Een aantal had al in juni 1940 en juni 1941 eindexamen gedaan.

Ik heb enkele joodse leerlingen die de oorlog overleefd hebben, bereid gevonden over deze periode te praten. Naast de al genoemde Eli Asser en Ben de Vries zijn dat:

Mirjam Schweitzer	klas 1C	1 september 1935
Rob Goudsmit,	klas 1A	1 september 1938
Trudi Lansberg	klas 1A	1 september 1938
Lowien de Levie	klas 1A	1 september 1938
Mia Lezer	klas 1C	1 september 1938
Mirjam Ohringer	klas 1C	1 september 1938

De laatste vijf zijn op 1 september 1941 verhuisd naar het Joods Lyceum. Het is toeval dat zoveel kinderen uit de eerste klas van 1938 de oorlog hebben overleefd.

Naast bovengenoemde oud-leerlingen heb ik contact gehad met enkele niet-joodse oud-leerlingen en een voormalige rector. Het gaat hier om de volgende personen:

Dhr. B. Elderenbosch	(eindexamen 1942, overleden januari 2003)
Dhr. Th. Henrar	(eindexamen 1941)
Dhr. P. Kohnhorst	(oud-rector)
Dhr. J. Lucassen	(eindexamen 1942)
Mw. C. Nortier-Bijleveld	(eindexamen 1940)
Dhr. A. Westerink	(eindexamen 1941)

Van de korte of langere gesprekken met laatst genoemden zijn niet altijd de gegevens weergegeven, omdat de informatie gedeeltelijk overlappend was.

Naast de gevoerde gesprekken heb ik onderzoek gedaan in de volgende archieven:

Het Gemeentearchief van Amsterdam
Het NIOD in Amsterdam
Het Nationaal Archief in Den Haag

Hierbij zijn de volgende personen mij behulpzaam geweest:

Jara Holdert
Ursula Milo
Odette Vlessing

Ik wil iedereen die genoemd is, of die ik vergeten ben te noemen, bedanken.

Dit werk eindigt met een namenlijst van alle joodse kinderen die vanaf 1 september 1933, tot de verwijdering op 1 september 1941, op het Barlaeusgymnasium hebben gezeten en tevens van de joodse docenten die op 1 november 1940 ontslag hebben gekregen.

Het was moeilijk deze lijst juist en compleet te krijgen. Het kan zijn dat er hiaten in zitten. In dat geval zijn correcties welkom.

LIED DER BARLAEANEN

VERVAARDIGD IN 1924

Woorden van Dr. A. Zijdeveld

Muziek J. H. A. G. Schmitt

van lijf en ziel ge-
 zond te zijn is van na-
 tuur de schoonste ge-
 ve; ge-
 bon-den vrij-heid kwiek' in ons, de
 tucht als koste-lijkste
 ha-ve; hef hoog de vaan dan van de school, die ons die
 har-mo-nie zal ge-ven; ver-
 vullen zij ons met
 woord: niet voor de school maar voor het
 le-ven

Het 'Lied der Barlaeänen'

Het 'Lied der Barlaeänen' uit 1924, zoals dat vroeger op de school gezongen werd, geeft een beeld van de onderwijsgedachte in voor-bije dagen.

VAN LIJF EN ZIEL GEZOND TE ZIJN
 IS VAN NATUUR DE SCHOONSTE GAVE;
 GEBONDEN VRIJHEID KWEK' IN ONS,
 DE TUCHT ALS KOSTELIJKSTE HAVE;
 HEF HOOG DE VAAN DAN VAN DE SCHOOL,
 DIE ONS DIE HARMONIE ZAL GEVEN;
 VERVULLE ZIJ AAN ONS HET WOORD:
 NIET VOOR DE SCHOOL, MAAR VOOR HET LEVEN.

Deel 1
De jodenvervolging

De Jodenbreestraat, een van de toegangen tot de joodse wijk. Foto NIOD

Op 10 mei 1940 brak in Nederland de oorlog uit, na meer dan 125 jaar neutraliteit. Zonder voorafgaande oorlogsverklaring drongen Duitse troepen ons land binnen. De Duitsers hadden al eerder, in respectievelijk maart 1938 en maart 1939, Oostenrijk geannexeerd en Tsjecho-Slowakije bezet. Op 1 september 1939 volgde de aanval op Polen. Deze aanslag op de Poolse soevereiniteit markeerde het formele begin van de Tweede Wereldoorlog, omdat na deze aanval Engeland en Frankrijk aan Hitler de oorlog verklaarden. In april 1940 werden Noorwegen en Denemarken door Duitsland aangevallen en bezet.¹

Na vijf dagen was de ongelijke strijd in ons land ten einde. Op 14 mei bombardeerden de Duitsers het centrum van Rotterdam. Hierbij vielen meer dan 800 doden. Hetzelfde dreigde te gebeuren met Utrecht. De bevelhebber van het Nederlandse leger, generaal Winkelman, besloot daarom op 15 mei tot capitulatie. De regering en het Koninklijk Huis waren een dag voor het bombardement op Rotterdam naar Engeland gevlucht.²

Eén groep mensen binnen de Nederlandse samenleving zat na de overgave in de val. De Nederlandse joden en joden van andere nationaliteit, waaronder veel Duitse, die in ons land verbleven. De laatste groep mensen was in de jaren na de machtsovername van Hitler in Duitsland, in 1933, naar ons land gevlucht. Een deel van hen had een bestaan gevonden, een ander deel was ondergebracht in een interneringskamp op de Drentse hei bij het plaatsje Westerbork en een deel bevond zich in het zogeheten Werkdorp in de Wieringermeer.³

Wie *Mein Kampf* had gelezen of had geluisterd naar de redevoeringen van Hitler, of in Duitsland bij joodse winkels het opschrift '*Deutsche wehrt euch, kauft nicht bei Juden*' had gelezen, wist bij wie Hitler de schuld van alle problemen legde. Daarnaast vormden de communisten de politieke tegenpool, en dus tegenstander op leven en dood, van de nationaal-socialisten van Hitler. Op de één of andere, zeer warrige, wijze wist Hitler in *Mein Kampf* joden en communisten met elkaar in verband te brengen. Als Hitler het over het *Weltjudentum* had, sprak hij meteen ook over het marxisme. Het feit dat Hitler op 23 augustus 1939 zijn minister van Buitenlandse Zaken Von Ribbentrop een niet-aanvalsverdrag liet tekenen met zijn Rus-

14 mei 1940, bombardement op Rotterdam.

Foto: Spaarnestad fotoarchief

sische collega Molotov moet puur Machiavellistisch (het doel heiligt de middelen) worden opgevat. Hitler voorkwam door de ondertekening van dit pact een reactie van Stalin toen hij, op 1 september 1939, Polen aanviel. Stalin voorkwam, met de ondertekening van het pact, dat de legers van nazi-Duitsland direct aan de westgrens van de Sovjet-Unie kwamen te staan. Tijdens de onderhandelingen tussen Von Ribbentrop en Molotov was besloten Polen onderling te verdelen.⁴

Op het moment dat Hitler meende in het Westen zijn handen vrij te hebben, werd het bestand met Stalin voor hem overbodig, en zo viel hij op 22 juni 1941 de Sovjet-Unie binnen. Deze oorlog met Stalin, waarvan Hitler bezeten was, zou tevens zijn einde betekenen. In Rusland begon begin 1943 de terugtocht voor de Duitsers. Voor de meeste joden kwam echter het keerpunt in de Tweede Wereldoorlog te laat. Zij bleven te lang onder Duitse overheersing om gered te kunnen worden.⁵

Het arische ras (zoals de nazi's het noemden) was volgens de nationaal-socialistische ideeën van Hitler en zijn aanhangers supe-

rieur. Alle cultuur en vooruitgang werden toegeschreven aan dit ras, waartoe ook de Nederlanders behoorden. Alle andere rassen waren minderwaardig. In lijn naar beneden aflopend vormden de joden en de zigeuners de meest minderwaardige rassen. 'Untermenschen' werden zij genoemd. Hiertegenover stonden de Duitse 'Übermenschen'. De joden en zigeuners werden aangeduid als parasieten, als de vergiftigers van de wereldbevolking. Ze moesten van de aardbodem weggevaagd worden.

De Europese joden en ook de zigeuners hebben de waanzin van deze leer tot in alle hevigheid ondervonden. Eerst de Duitse joden en vanaf 1938 de joodse bevolking van Oostenrijk en Tsjecho-Slowakije. Daarna vielen de joden van Polen, Denemarken, Noorwegen, Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk, Joegoslavië, Griekenland, Rusland, Roemenië, Italië, en Hongarije in Duitse handen.⁶

Voor de bevolking van al deze landen bracht de bezetting of het contact met nazi-Duitsland grote ellende met zich mee. De joden waren echter ten dode opgeschreven. De Duitsers brachten de fysieke vernietiging van de joden werkelijk in praktijk. Dit alles op een schaal die nog nooit was voorgekomen.⁷

Antisemitisme (jodenhaat) bestond al langer en was vooral in Oost- en Midden-Europa wijd verbreid, maar kwam ook voor in West-Europa. Tijdens, meestal van bovenaf georkestreerde, pogroms (jodenvervolgingen), die in alle eeuwen van de christelijke beschaving in Europa voorkwamen, hadden de joden het zwaar te verduren. Eén van de belangrijkste wortels van deze jodenhaat lag juist bij het christendom. Steeds weer werd door de kerk verkondigd dat de joden de schuld droegen van de kruisiging van Jezus Christus, zelf een jood. Op grond van deze beschuldiging dienden zij vaak als zondebok. De ene keer waren zij de oorzaak van een pestepidemie en een andere keer van hongersnood of armoede.⁸

Ook in nazi-Duitsland kwamen pogroms voor. Bijvoorbeeld de *Reichskristallnacht* van 9 op 10 november 1938. In Parijs had een joodse jongen, Herschel Grünspar, een aanslag gepleegd op de tweede secretaris van de Duitse ambassade. Hij deed dat uit protest tegen de onderdrukking van de joden in Duitsland. De ambassademede-werker kwam daarbij om het leven. In Duitsland barstte vervolgens een zogenaamd spontane volkswede uit. Talloze ruiten van joodse

1938 De *Reichskristallnacht*. Joodse winkels na de Kristallnacht in Frankfurt.

Foto EPA/ANP/Algemeen Dagblad

woningen en winkels werden ingegooid. Meer dan 2.000 synagogen werden in brand gestoken. Ongeveer 30.000 joodse mannen werden naar concentratiekampen afgevoerd. Enkele tientallen joden lieten het leven tijdens deze uitbarsting van het *Gesundes Volksempfinden*. De *Reichskristallnacht* wordt vaak aangeduid als het begin van de 'Shoah'.⁹

De pogroms waren wanordelijk. Al snel echter begonnen de nazi's de jodenvervolging preciezer te organiseren. En juist in deze organisatie van staatswege ligt het demonische en unieke karakter van de Duitse jodenvervolging. Hoe ging één en ander in zijn werk? In Duitsland en in de door de Duitsers bezette gebieden steeds op dezelfde wijze. Allereerst door de joden in een isolement te plaatsen. Vanuit het isolement werden de deportaties en executies voorbereid. Met list en bedrog en via een verdeel en heers politiek dreven de Duitsers vervolgens hun slachtoffers uit elkaar. Enkelen die hand- en span-diensten voor de Duitsers verrichtten werden voorlopig vrijgesteld van deportatie.¹⁰

De joden werden opgespoord via het bevolkingsregister, of in landen waar deze niet deugdelijk was, via uiterlijke kenmerken. Buiten dat waren zij op veel plaatsen in Europa duidelijk als groep te herkennen. Ze kregen beroepsverboden en hadden zo geen middelen van bestaan meer. Welgestelde joden (en dat was een minderheid) werden kaal geplukt. Hun bedrijven werden afgenomen en hun bezit geconfiscieerd. De joden werden geïsoleerd in getto's en moesten een herkenningsteken dragen, een gele davidsster. Vanuit de getto's werden zij gedeporteerd naar verzamelkampen en vandaar naar vernietigingskampen. In Polen veelal direct van het getto naar het vernietigingskamp.¹¹

In het begin van de massale slachting, in Oost-Europa na de Duitse aanval op Rusland van juni 1941, werden de joden naar bossen en afgelegen plaatsen gevoerd en daar bij tientallen tegelijk doodgeschoten. De executies werden verricht door Duitse *Einsatzgruppen* al of niet bijgestaan door medeplichtigen uit de Oekraïne of de Baltische staten.¹²

De *Einsatzgruppen*, vier in getal met elk rond de 1.500 para-militairen, werden samengesteld uit ss-ers, de SD en de Gestapo. Al deze organisaties hadden in Hitlers nazirijk onbeperkte bevoegdheden. ss betekende *Schutzstaffel* (aanvankelijk opgericht als Hitlers persoonlijke lijfwacht), SD stond voor *Sicherheitsdienst* en Gestapo betekende *Geheime Staatspolizei*.¹³ De executies van de joden leverden te veel problemen op. Voor de beulen wel te verstaan. Het was te gruwelijk, de confrontatie met de slachtoffers te direct, en het ging te langzaam.¹⁴ De nazi-leiding zocht vervolgens naar een andere methode om de joden om te brengen. Men probeerde het door vergassing in gesloten vrachtwagens waarvan de uitlaat naar de laadruimte was omgebogen. Ook deze methode voldeed niet. Het ging nog steeds te langzaam. Toen werd besloten tot vergassing in vaste gaskamers waar veel mensen in konden, en die na de vergassing ook snel verbrand konden worden. Elk spoor moest uitgewist worden. Zes vernietigingskampen met gaskamers werden gebouwd, alle in Polen. De namen van de kampen waren Belzec, Chelmno, Majdanek, Treblinka, Sobibor en tot slot het grootste kamp, Auschwitz-Birkenau. Buiten deze kampen zijn er ook veel joden omgekomen in concentratiekampen die niet het predikaat vernietigings-

kamp hadden. Voorbeelden daarvan zijn Mauthausen in Oostenrijk en Dachau in Duitsland. Zowel Auschwitz als Majdanek bestonden voor een deel uit een werkkamp, waar de joden zich gemiddeld in twee maanden dood werkten, en daarnaast uit een vernietigingskamp. Het vernietigingskamp dat bij Auschwitz hoorde, was het drie kilometer verder gelegen Birkenau.¹⁵ In verschillende kampen, ook buiten Polen, waren de nazi's al een tijdlang aan het experimenteren met vergassingsmethodes. Een voorbeeld daarvan is slot Hartheim 40 kilometer van Mauthausen. Al vanaf 1939 werden hier Duitse zwakzinnigen en lichamelijk gehandicapten vergast door middel van koolmonoxide. De Duitsers gaven aan deze methode de cynische naam: *Gnadentod*. In Augustus 1941 was men gaan experimenteren met *zyklon B* op gevangenen uit Mauthausen. *Zyklon B* is een blauwzuurgas dat in een overvolle gaskamer binnen vijftien minuten voor iedereen tot de dood door verstikking leidde.¹⁶

Om geen paniek en daarmee wanorde te laten ontstaan, werden de joden vanaf hun deportatie in de waan gelaten dat ze in Duitsland of Polen gingen werken. De vernietiging moest zo geruisloos mogelijk verlopen.¹⁷ Tot aan de deur van de gaskamer werd het bedrog volgehouden. Er werd de joden verteld dat ze gingen douchen en dat ze zouden worden ontluisd. De douchekoppen in de gaskamers waren verstuiers voor gas. De meest algemene schatting van het aantal in de Tweede Wereldoorlog omgebrachte joden is 6 miljoen.¹⁸

Veel joden wantrouwen de Duitsers wel en waren doodsbang, maar ze konden vaak geen kant op. Daarnaast ging de werkelijkheid elke fantasie te boven. De joden stonden geïsoleerd in de samenleving, door alle Duitse maatregelen, en hadden nauwelijks nog middelen van bestaan. Om onder te duiken had je geld nodig of niet-joodse contacten, het liefst allebei. Velen hadden dat niet. Slechts weinig mensen waren bereid aan joden een schuilplaats te geven. Als het lukte om onder te duiken loerde nog aan alle kanten het gevaar van chantage en verraad.¹⁹

Na bovenstaand algemeen verhaal over *die Endlösung der Judenfrage*, zoals de Duitsers de jodenmoord sinds de Wannseeconferentie van januari 1942 noemden, ga ik terug naar de Nederlandse situatie.

Een aantal joden, al of niet uit het buitenland hierheen gevlucht, stond grote angsten uit na de Duitse inval, en raakte in meer of mindere mate in paniek. Anderen wisten het hoofd koel te houden en zinden op mogelijkheden om te ontsnappen.²⁰ Het lukte een aantal joden om via Rotterdam, Scheveningen en IJmuiden naar Engeland te vluchten. Op 13 mei 1940 stonden er naar schatting 3.000 joden op de kades van IJmuiden. Voor de overtocht was geld nodig. Er zijn gevallen bekend van joden die fl. 30.000,- boden voor een plaats aan dek van een trawler. Dat zou nu ongeveer 300.000 euro zijn.²¹

Het lukte maar weinigen om naar Engeland te ontkomen. De Amsterdamse GGD moest op 14 mei op verschillende plaatsen in de stad joden ophalen die zelfmoord hadden gepleegd. Op één adres werd een briefje gevonden met de tekst: 'We zijn naar IJmuiden geweest. Maar de boot was weg. Toen zijn we weer naar huis gegaan'.²²

De meerderheid van de Nederlandse joden bleef echter waar ze was. Ze wachtten thuis de zaken af die komen zouden. Aanvankelijk viel het Duitse optreden in Nederland erg mee. Er kwam een nieuw Duits bestuur, dat wel, maar het gewone leven hervatte zijn loop. Nederland kreeg een *Reichskommissar*, de Oostenrijker Seyss-Inquart, een ss-officier. Dit in tegenstelling tot België, waar een *Wehrmacht*-bestuur (het gewone leger) werd gevestigd. De *Wehrmacht* was veel minder fanatiek in het vervolgen van joden dan de ss. Sterker nog, zij zagen dat niet als hun taak. De ss was inmiddels berucht om zijn wreedheden, maar men merkte aanvankelijk niets. De Nederlandse soldaten die krijgsgevangen waren gemaakt in de meidagen van 1940, mochten naar huis terugkeren. 'Dat valt toch nog mee van die Duitsers', werd hier en daar gezegd.²³

Rijkscommissaris Seyss-Inquart nam zijn eerste maatregelen. De pers en de vakbonden werden gelijkgeschakeld. Kranten, tijdschriften, radio en vakbonden mochten alleen nog doorgeven wat de Duitsers goedkeurden.²⁴ De kunst werd éénduidig. Vrije kunstbeoefening laat zich niet aan regels binden. Omdat onafhankelijk denken zich niet laat verstaan met de totale onderworpenheid van de maatschappij in een dictatuur, vreesden de nazi's elke vorm van vrije kunst. Wat de beeldende kunsten betrof zag men, na de gelijkgeschakeling, vooral afbeeldingen van goed geproportioneerde oer-Ger-

manen, met blond haar en blauwe ogen. Er kan niet gezegd worden dat Hitler, Goebbels, Göring of Himmler in dit zelf geschapen beeld van de edelgermaan pasten. Het werk van Marc Chagall, een jood, was een voorbeeld van wat de nazi's betitelden als *entartete Kunst*.²⁵

Het dagelijks bestuur in Nederland werd overgelaten aan de secretarissen-generaal van de verschillende departementen en de onder hen ressorterende ambtenaren. De secretaris-generaal was (en is dat tegenwoordig nog steeds) het hoofd van alle ambtenaren van een departement en ondergeschikt aan de minister en de staatssecretaris. Welnu, de ministers en de staatssecretarissen waren gevlucht, bleef over de secretaris-generaal om de leiding te nemen. Met dien verstande dat ze ondergeschikt waren aan het Duitse gezag. Dat betekende dat ze slechts uitvoerders waren van de Duitse bevelen. De secretarissen-generaal bleven aanvankelijk op verzoek van de gevluchte Nederlandse regering op hun post. Het laatste omdat anders een Duitser hun plaats zou innemen. Voorwaarde was wel dat ze geen Duitse bevelen zouden uitvoeren die indruisten tegen het algemeen geldende Nederlandse rechtsgevoel en de vrijheid van godsdienst.²⁶

De eerste anti-joodse maatregel, die zonder meer indruiste tegen het Nederlandse rechtsgevoel, werd al genomen op 1 juli 1940. Joden mochten niet langer deel uitmaken van de burgerluchtbeschermingsdienst.²⁷

Op 1 november van dat zelfde jaar volgde de eerste maatregel die direct de scholen trof. Het ambtenarenverbod. Joden mochten niet langer als ambtenaar werken. Deze maatregel betekende het ontslag van alle joden in overheidsdienst. Ook onderwijzers, leraren en hoogleraren behoorden tot deze groep. Alle niet-joodse ambtenaren moesten al vanaf 28 oktober een zogeheten 'ariërvierklaring' tekenen. Veel ambtenaren tekenden.²⁸ Later in de oorlog, in maart 1943, moesten ook de studenten van de Duitsers een verklaring tekenen. Deze verklaring behelsde geen bijzonderheden omtrent hun afstamming, omdat joodse studenten, vanaf september 1941, hoe dan ook van de universiteiten werden geweerd. De studenten moesten een verklaring van gehoorzaamheid aan het Duitse gezag tekenen. Deze zogeheten 'loyaliteitsverklaring', werd door veel studenten niet getekend.²⁹

Op de Universiteit van Leiden hield professor Cleveringa, op 26 november 1940, een vlammende protestrede tegen het ambtenarenverbod. Met name tegen het ontslag van zijn collega en leermeester mr. Meijers, hoogleraar en tevens decaan van de juridische faculteit. Ook op het Amsterdams Lyceum werd door onderwijzend personeel geprotesteerd. Onder aanvoering van rector Gunning weigerden de docenten op deze school de ariërverklaring te tekenen. Cleveringa, Gunning en zijn docenten vormden een uitzondering.³⁰ Op het Vossiusgymnasium in Amsterdam protesteerden rond de 100 leerlingen tegen het ontslag van hun joodse docenten, waaronder de populaire leraar geschiedenis Jacques Presser.³¹ Ook op het Barlaeusgymnasium en op het Amsterdams Lyceum werd door de leerlingen geprotesteerd.

De verordening aangaande het ontslag van de joodse ambtenaren werd door de secretarissen-generaal doorgegeven aan de ambtenaren van hun ministeries. De laatsten zorgden er weer voor dat de oekaze van Seyss-Inquart werd doorgegeven aan lagere instanties. Enkele secretarissen-generaal waren sinds de capitulatie opgestapt. Het grootste deel van het college was aangebleven.³²

De anti-joodse maatregelen namen na het ontslag van de joodse ambtenaren alleen maar toe. In de Amsterdamse jodenbuurt, bij de Nieuwmarkt en het Waterlooplein, provoceeden geüniformeerde Nederlandse NSB-ers (Nationaal Socialistische Beweging) de joden. De terreur van deze WA-ers (Weerafdeling), zoals ze heetten, nam onder bescherming van de SD en de SS toe. Op het Thorbeckeplein werden fietsen door de ramen van een joods etablissement gegooid. Het interieur werd vernield en de bezoekers gemolesteerd. Joodse jongens gingen terugvechten. Arbeiders van de oostelijke eilanden en uit de Jordaan sloten zich bij hen aan. Bij één zo'n gevecht, op 11 februari 1941, overleed WA-man Hendrik Koot.³³

Op 19 februari verzette een groep joden zich tegen een inval van de SD in ijsalon 'Koco' aan de Van Woustraat. De WA had hier al vele malen geprovoceerd. De eigenaren, de Duits-joodse vluchtelingen E. Cahn en A. Cohn, hadden daarom een knokploeg samengesteld om zich te verweren. In plaats van de verwachte WA, viel de SD binnen. Het kwam tot een gevecht waarin het onderspit werd gedolven tegen de Duitse overmacht. Cahn werd op 3 maart 1941

25 februari 1941 Februari-staking. Stakende trambestuurders in de Amsterdamse Sarphatistraat. Foto NIOD

geëxecuteerd. Hij was de eerste in Nederland die door de Duitsers gefusilleerd werd.³⁴

Ook de andere Duitse maatregelen lieten niet lang op zich wachten. Op 22 en 23 februari werden meer dan 400 jonge joodse mannen bijeengehouden op het Jonas Daniël Meyerplein. Enkelingen werden vrijgelaten, maar de meerderheid werd via Buchenwald naar Mauthausen gebracht. Slechts twee van de gedeporteerden hebben de oorlog overleefd. Het bijeendrijven van joodse mannen op het Jonas Daniël Meyerplein leidde tot een heftige reactie onder Amsterdamse arbeiders. Op 25 februari werd een staking uitgeroepen uit protest tegen de toenemende onderdrukking van de joden. Trambestuurders, havenarbeiders, arbeiders van de oostelijke eilanden en anderen gingen staken. Communistische arbeiders en arbeiders van AR-huize (protestantse antirevolutionairen, tegenpolen van de communisten) namen het voortouw. Eén van de gehoorde motto's was 'Blijf met je Duitse rotpoten van onze rotjoden af'. De Duitsers sloegen wederom hard terug. Stakers werden opgepakt en ter dood veroordeeld.³⁵ In de zomer van 1941 kwamen de eerste doodsberichten binnen uit Mauthausen. De schrik zat er goed in. Mauthausen werd een synoniem voor de dood.³⁶

Verreweg de meeste joden woonden in Amsterdam. De joodse wijk lag grofweg tussen de Nieuwmarkt, het Waterlooplein, de Amstel, het Weesperplein en Artis. Joden van buiten Amsterdam moesten naar deze wijk verhuizen, die werd aangegeven als *Judenviertel*. Er woonden echter ook veel joden in andere wijken, zoals in de Rivierenbuurt en rond de Beethovenstraat.³⁷

Een aantal anti-joodse maatregelen die tot het begin van de deportaties, in juli 1942, werden genomen en allemaal tot doel hadden de joden zo veel mogelijk te isoleren binnen de samenleving, waren:

- Het inleveren van radio's (later moesten niet-joden dat ook, maar eerst de joden)
- Inleveren van fietsen
- Verbod om in een park te komen
- Verbod op openbaar vervoer
- Vóór 20.00 uur thuis zijn
- Niet meer naar het zwembad
- Verbod op het lidmaatschap van sportverenigingen
- Niet meer naar de bioscoop en naar theaters
- Beroepsverboden
- Verbod voor joodse kinderen om in een speeltuin te komen.³⁸

Vanaf 3 mei 1942 moesten de joden een davidsster op hun borst dragen. In juli 1942 kwamen de oproepen tot deportatie binnen. Het zou gaan om de *Arbeitseinsatz* in Polen en Duitsland. Men werd opgehaald, al of niet met overvalwagens, of moest zich melden. Vaak werd de Nederlandse politie ingeschakeld om joden op te halen. Een klein aantal politieagenten weigerde en moest onderduiken. De joden gingen naar de Hollandse Schouwburg op de Plantage Middenlaan. Vandaar naar het Centraal Station of Muiderpoort en verder naar het *Durchgangslager* Westerbork, het al bestaande kamp voor joodse vluchtelingen van vóór de oorlog.³⁹

Wie zich als jood aan één van de talloze Duitse verordeningen onttrok, zou naar Mauthausen worden gestuurd. Mauthausen, daar kwam niemand van terug, dus hielden de meesten zich aan alle verordeningen, die vanaf april 1941 gepubliceerd werden in het 'Joodsch Weekblad', een uitgave van de 'Joodsche Raad'. De Joodse

Raad was een door de Duitsers in het leven geroepen joodse organisatie, die voor een ordelijke uitvoering van de Duitse bevelen ten aanzien van de joden moest zorgen. Er is over de Joodse Raad veel gezegd en geschreven. Heeft de Joodse Raad gecollaboreerd? Heeft zij de vernietiging van de Nederlandse joden voor de Duitsers eenvoudiger gemaakt? De vorming van de Joodse Raad paste naadloos in de Duitse strategie van verdeel-en-heers. 'Laat de joden het zelf opknappen, dan krijg je vanzelf een scheiding der geesten.' Een scheiding tussen hen die weg moesten en zij die in het kader van hun werk voor de Duitsers *gesperrt* bleven. (Wie een *Sperre* had was gevrijwaard van deportatie *bis auf weiteres*). Verreweg de meeste joden die gedeporteerd werden, en zij die werkten bij de Joodse Raad, hadden geen idee van wat hen te wachten stond. Binnen de Joodse Raad werd geredeneerd, dat de voor deportatie bestemde zoveel mogelijk ontlast moesten worden, door ze met raad en daad ter zijde te staan. Dat degenen die voor de Joodse Raad werkten tegelijkertijd (zij het tijdelijk) van deportatie gevrijwaard waren, was een niet geringe en welkome bijkomstigheid.⁴⁰

Auschwitz werd pas een begrip vanaf juli 1942. Vanaf dat moment vertrok op elke dinsdag een trein uit Westerbork naar Auschwitz met gemiddeld 1000 mensen. De eerste transporten gingen nog in derdeklas rijtuigen, maar al snel werden het veewagons. In 1943 zijn er tussen maart en juli ook 19 treinen naar Sobibor gegaan. Bij deze transporten werd zelfs een maximum van 3.000 mensen per trein bereikt. Ook zijn er twee transporten naar Auschwitz gegaan vanuit het concentratiekamp Vught. Dan was er ook nog één transport uit Apeldoorn naar Auschwitz, met de bewoners en een deel van het personeel van het Apeldoornse Bos, een joodse psychiatrische inrichting. Verder zijn er transporten gegaan vanuit Westerbork naar Bergen-Belsen en Theresienstadt, en soms vanaf daar weer naar Auschwitz. Het laatste transport uit Nederland vertrok op 3 september 1944.⁴¹

Het door de Duitsers aangemoedigde joodse cabaret in Westerbork sprak van Auschwitz, '*da ist der Witz aus*'. Slechts weinigen wisten hoe waar dat was.⁴²

1. Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 2 (Den Haag 1969) 248, 455. De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 3 (Den Haag 1970) 1.
2. E.H. Bongers, *Opmars naar Rotterdam*, deel 3 (Baarn 1985) 125, 259.
3. J. Blom, e.a., *Geschiedenis van de joden in Nederland*, daarin; P. Romijn, De oorlog 1940-1945 (Amsterdam 1995) 315-316, 471-472.
4. Martin Gilbert, *A history of the twentieth century*, Volume two 1933-1951 (London 1998) 253-254, 377-378.
5. Gilbert, *twentieth century* 378, 476.
6. Peter Longerich, *Die Ermordung der europäischen Juden* (München 1990) 456-462.
7. Longerich, *Europäischen Juden* 65-66.
8. Konnilyn G. Feig, *Hitlers deathcamps* (London and New York 1979) 421-422.
9. Hermann Graml, *Reichskristallnacht*, (München 1988) 9-10, 32. Shoah: Het Hebreeuwse woord 'Shoah' komt in verschillende betekenissen voor in het oude testament, zoals vernietiging, duisternis en ondergang. Nu wordt 'Shoah' gebruikt als aanduiding voor de jodenvervolging in de Tweede Wereldoorlog. Isaac Lipschits, *De kleine Sjoa* blz. 9.
10. Eugen Kogon, *De SS-Staat* (Amsterdam 1976) 32-33.
11. Norbert Frei, *De Führerstaat* (Zeist 1995) 169-174, 274.
12. Daniel Jonah Goldhagen, *Hitlers gewillige beulen* (Antwerpen 1996) 160.
13. Feig, *Death camps* 17.
14. Goldhagen, *Beulen* 161.
15. Feig, *Death camps* 26-30.
16. Omer Bartov, *The Holocaust. Origins, Implementation, Aftermath* (London and New York 2000) 209.
17. Abel Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging* (5e druk; Amsterdam 1985) 136-138.
18. E.A. Cohen, *De negentien treinen naar Sobibor* (Amsterdam en Brussel 1979) 74, 143.
19. Ben Sijes, *Studies over jodenvervolging* (Assen 1974) 140-144.
20. Blom, *Geschiedenis van de joden*, daarin; Romijn 315-316.
21. T. de Vries, e.a., *Eene plaats van grooten omvang* (IJmuiden 1976) 167-168.
22. Jan van Baarsel, *IJmuiden in de branding* (IJmuiden 1980) 116.
23. Bob Moore, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam 1998) 68.
24. René Vos, *Niet voor publicatie* (Amsterdam 1988) 50.
25. Peter Klaus Schuster, *Nationalsozialismus und Entartete Kunst* (München 1998) 104, 251.
26. Sijes, *Studies* 132-133.
27. Moore, *Slachtoffers* 70.
28. Blom, *Geschiedenis van de joden*, daarin; Romijn, 317-318.
29. Peter Jan Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest. De Universiteit van Amsterdam tussen 1935-1950* (Amsterdam 1998) 174-176.
30. De Jong, *Het Koninkrijk* deel 4, tweede helft (Den Haag 1972) 796-798. Geert Mak, *Een kleine geschiedenis van Amsterdam*, (28e druk; Amsterdam 2003) 267.
31. Joost Kist e.a., *Barlaeusgymnasium, 100 jaar Weteringschans* (Amsterdam 1985) 37.
32. De Jong, *Het Koninkrijk* deel 4, eerste helft, 145-152, tweede helft, 780-782.
33. Jacques Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945* deel 1 (8e druk; Amsterdam 1985) 78-80, 82.
34. Herzberg, *Kroniek* 117-118. Zie ook muurtekst Van Woustraat, hoek Pieter Aertszstraat.
35. Herzberg, *Kroniek* 119-125.
36. Presser, *Ondergang* deel 1, 90.
37. M.H. Gans, *De Amsterdamse Jodenhoek nu* (Baarn 1975) 4.
38. Blom, *Geschiedenis van de joden*, daarin; Romijn, 323-325.
39. Herzberg, *Kroniek* 83, 134, 145-146.
40. Ibidem 131-133, 206-208.
41. Cohen, *Negentien treinen* 20-22.
42. Herdenkingscentrum Westerbork in Hooghalen. De bezoekersfilm.

Deel 2
Het schooljaar 1940-1941

Op 20 mei 1940 besprak rector Van Paassen van het Barlaeusgymnasium met zijn docenten de houding die tegenover 'den occupant' moest worden ingenomen. Het kwam erop neer dat iedereen zich strikt aan zijn lestaak diende te houden en geen ongewenste reacties moest uitlokken. 'Onze houding moet zijn waardig en loyaal. Warmte kan niet worden verwacht, slechts correcte gehoorzaamheid.'⁴³

De eerste anti-joodse maatregel die de scholen trof was, zoals eerder vermeld, het ambtenarenverbod van 1 november 1940. Op het Vossiusgymnasium werd geprotesteerd. Honderd leerlingen wilden de school niet meer in. De schoolleiding zag de actie met lede ogen aan, bang als zij was voor maatregelen van de Duitsers. Na aandringen en dreigen van de schoolleiding gingen veel kinderen alsnog naar binnen, maar zevenendertig van hen hielden voet bij stuk.

Voor de vergadering der curatoren van het Barlaeus- en het Vossiusgymnasium (beide scholen hadden hetzelfde schoolbestuur) drong vervolgens aan op maatregelen tegen de protesterende leerlingen. De zevenendertig volhouders werden voor zeven dagen van school gestuurd.⁴⁴ Van Trudi Lansberg vernam ik dat één jongen van het Vossius, Lucas van der Land, na het ontslag van de joodse docenten weigerde om eindexamen te doen.

Het Vossiusgymnasium was in 1940 kleiner dan het Barlaeus. Het was een nog jonge school, opgericht in 1926. Er zaten ongeveer 250 leerlingen op het Vossius en het aantal joodse leerlingen en docenten was naar verhouding groter dan op het Amsterdams Lyceum en het Barlaeusgymnasium. Tevens was het Vossiusgymnasium minder elitair (in die dagen) dan de twee andere genoemde scholen. Van het drietal was het Amsterdams Lyceum de duurste school, zoals men dat noemde. Het Amsterdams was een privéschool en om daar op te komen moesten je ouders geld hebben.⁴⁵

Op het Amsterdams Lyceum en het Barlaeusgymnasium ontstond op 1 november 1940 eveneens grote beroering onder de leerlingen van vooral de hogere klassen. Op het Amsterdams werd gestart met een intekenlijst. Ieder die wilde protesteren kon op deze lijst zijn naam zetten. De leerlingen van het Amsterdams Lyceum lichtten vervolgens de zesdeklassers van het Barlaeusgymnasium hierover in. Theo Henrar, Jan Ypenburg en enkele anderen uit klas 6B namen op een eigen lijst de inhoud van het protest over. Zij legden hun lijst

Promotie eerste- t/m vijfdeklassen in juli 1940 in de 'Vrije Gemeente', het tegenwoordige Paradiso. De drie heren in het midden van de foto; rechts curator David Cohen, midden rector Van Paassen, links de heer Kielstra, voorzitter van de curatoren

ter inzage in het projectielokaal (dat zouden we nu het videolokaal noemen). Dit lokaal werd vooral gebruikt door docent Hazewinkel van geschiedenis, deze leraar liet de zesdeklassers ongemoeid. Vervolgens liepen zij langs de andere hoogste klassen om te vertellen dat er een lijst lag die je na de lessen kon tekenen als je wilde protesteren tegen het ontslag van de joodse docenten. De klassen 1 tot en met 3 werden niet benaderd. Theo Henrar: 'Wij vonden dat wij hen er niet mee moesten belasten.' (De meeste joodse kinderen van toen die ik gesproken heb zaten in het schooljaar '40-'41 in klas 3). Theo: 'De lijst werd grif getekend.' Theo Henrar nam de lijst mee naar huis, om deze aan de leerlingen van het Amsterdams Lyceum te verzending te geven. De volgende namiddag haalde rector Van Paassen Theo uit de biologielees. Hij wilde de lijst met namen hebben. Het bestaan ervan was hem ter ore gekomen. Van Paassen dreigde Theo voorgoed van school te sturen als deze de lijst niet afstond. Theo: 'Ik heb de lijst toen de volgende dag afgegeven, want ik wilde eindexamen doen. Van Paassen heeft verder nooit iets

met die lijst gedaan, of ja waarschijnlijk heeft hij alle namen weggegooid.'

Voor het Barlaeusgymnasium betekende het ambtenarenverbod het ontslag van vijf joodse docenten. Op het Vossiusgymnasium moesten zeven mensen weg. Twee docenten gaven zowel op de ene als op de andere school les.

De vergadering der curatoren kwam bijeen op 25 november 1940. Er werd alleen een zakelijke mededeling gedaan over het vertrek van de joodse docenten. Aanwezig waren, naast de curatoren, rector Van Paassen en rector Bruyn van het Vossiusgymnasium. De letterlijke tekst van de mededeling was:

'A. Rector van Paassen doet mededeeling van de namen der joodse docenten die hun functie niet meer mogen waarnemen. Aan het Barlaeusgymnasium zijn het: Dr. M. de Vries (Oude Talen), Dr. I. de Jongh (Hebreeuwsch), Mej. Dr. J. H. Biegel (Nat. Historie), Mej. J. M. Monasch (Lich. Oef.) en S. de Jong (Teekenen) en aan het Vossiusgymnasium: Dr. J. Presser (Geschiedenis), Ir. D. de Miranda (Scheikunde), Mej. Dr. J. h. Biegel (Nat. Historie), E. van Praag (Lich. Oef.), Dr. M. J. Premsele (Fransch), S. Roodenburg (Wiskunde) en Dr. I. de Jongh (Hebreeuwsch). De vergadering machtigt de Rectoren de noodige stappen te doen om tijdig vervangers te vinden. B. Aan het Barlaeusgymnasium dient voor den heer de Vries ook een vervanger als corrector te worden aangewezen. De Rector zou den heer Dik willen aanbevelen.'

Op de volgende vergadering der curatoren, die van 2 december 1940, bleek dat joden ook geen zogeheten 'eereambten' meer mochten vervullen. Dat betekende dat professor dr. David Cohen zijn functie als curator neer moest leggen. De voorzitter van de vergadering, de heer Kielstra, zei hierover: 'Er is spijt en diepe weemoed over dit verlies, dat helaas niet af te wenden is'.⁴⁶ David Cohen zou vanaf 1941, samen met de diamantair A. Asscher, voorzitter worden van de Joodse Raad.⁴⁷

Op het Barlaeusgymnasium zaten in 1940 ca. 350 leerlingen, van wie er op 1 november ongeveer 80 joods waren. Door tussentijds vertrek is het precieze aantal heel moeilijk vast te stellen. Hoe was

de positie van de joodse leerlingen op het Barlaeusgymnasium? Over het algemeen goed. Het Barlaeusgymnasium van die tijd was een school van stand. Vooral de maatschappelijk beter gesitueerden onder de Amsterdammers stuurden er hun kinderen heen. Ook de joodse kinderen kwamen dus voornamelijk uit welgestelde milieus.⁴⁸ Er waren wel uitzonderingen. Zo hield de vader van Mirjam Ohringer zich, evenals de vader van Eli Asser, niet aan de sociale code. Eli's vader was standwerker op het Waterlooplein en ook de vader van Mirjam was een kleine zelfstandige. Laatst genoemde was in de Eerste Wereldoorlog, vanuit het onder Habsburgs bestuur vallende Pools-Galicië, naar Amsterdam vertrokken. Hij was weggegaan uit Galicië om te voorkomen dat hij werd ingelijfd in het leger van de Habsburgse keizer Franz Joseph.⁴⁹ De vader van Mirjam Ohringer hield zich in Amsterdam niet bezig met sociale codes omtrent het onderwijs. Zijn dochter was intelligent en dus ging ze naar het gymnasium redeneerde hij. Een nu algemeen geaccepteerd gedachtegoed.

Er werd op het Barlaeusgymnasium facultatief Hebreeuws gegeven voor alfa's. Vooral kinderen die theologie wilden gaan studeren en ook wel joodse kinderen (maar lang niet allemaal) maakten gebruik van deze mogelijkheid tot onderricht in de Hebreeuwse taal. Joodse kinderen die religieus werden opgevoed kregen zaterdags vrij. Het Barlaeusgymnasium was een school waar joods zijn geaccepteerd werd, zoals dat in Amsterdam gangbaar was. Niet altijd, maar wel vaak, van harte.⁵⁰

Het percentage joodse leerlingen op het Barlaeus was niet precies een afspiegeling van de verhouding in Amsterdam. Van de ca. 140.000 Nederlandse joden, woonden er ca. 80.000 Amsterdam, dat ongeveer 700.000 inwoners telde. Van de 140.000 joden zijn er ongeveer 110.000 weggevoerd. Meer dan 103.000 daarvan zijn nooit meer teruggekomen.⁵¹

Toen de oorlog uitbrak in Nederland is het een aantal joodse leerlingen gelukt naar Engeland te ontkomen. Drie kinderen hebben zelfmoord gepleegd. Dat waren allereerst Carel de Vries van Buuren, samen met zijn broer Paul en hun ouders. De familie De Vries van Buuren was een rijke joodse familie met veel handelscontacten in Duitsland. Zij wisten wat zich daar had afgespeeld sinds 1933. Daarnaast heeft ook Isaac Onderwijzer zelfmoord gepleegd in juli 1940.⁵²

Trudi Lansberg herinnert zich jongens De Vries van Buuren nog. De familie had een groot textielbedrijf. Vader Van Buuren wist dat de Duitse inval fataal was. Het lukte de familie niet om een plek op een boot naar Engeland te krijgen. Het textielbedrijf werd tijdens de oorlog door een *Verwalter* (een door de Duitsers aangewezen niet-joodse plaatsvervangend directeur) voortgezet en werkte voor de Duitse *Wehrmacht*.

Lowien de Levie vertelt: 'Wij deden thuis niets aan joods zijn, maar ja ik wist wel dat ik het was. Ik ging wel om met joodse kinderen, hun vaders waren vaak notaris, arts of tandarts. Van antisemitisme merkte ik niets. Ik zag wel dat er twee meisjes in de klas zaten met wie niemand omging, omdat hun moeders gescheiden en armlastig waren. Deze twee meisjes stonden echt geïsoleerd.' Naar de mening van Lowien de Levie was de sociale laag waarin deze meisjes zich bevonden meer reden tot isolement dan het feit dat hun moeders er alleen voor stonden.

Lowien de Levie vertelt over het eerste oorlogsjaar dat haar ouders geen angst uitstraalden. Zij was wel bang, omdat het oorlog was. 'Eén van mijn broers werd aangehouden omdat hij geen licht op zijn fiets had. Hij zat op het politiebureau. Hij was 13 en zat op de HBS. Het was in het begin van de oorlog. Toen waren we wel doodsbang dat hij als joodse jongen niet terug zou komen.'

De joodse kinderen merkten op school aanvankelijk weinig van de bezetting het eerste oorlogsjaar. Wel was er natuurlijk de verwijdering van de joodse docenten in november 1940. Mia Lezer vertelt echter dat ze het niet eens gemerkt heeft, omdat er zo weinig joodse docenten op het Barlaeusgymnasium waren. Wat ze zich wel herinnert is dat op 29 juni 1940 veel mensen met een witte anjer opliepen vanwege de verjaardag van prins Bernhard. 'Mariniers hadden een scheermesje onder die anjer zitten. NSB-ers probeerden de anjers af te pakken en grepen in die mesjes. Saalborn van Nederlands was één van de weinigen die aan de anjeractie deelnamen.' Mia Lezer vertelt over een andere leraar, Van Leeuwen van Oude Talen, het volgende: 'Deze leraar gaf de joodse leerlingen bijnamen. Henny Tabak (Sobibor 4 juni 1943) noemde hij spin, mij noemde hij spook en Jozua Neubauer (Bergen Belsen 3 september 1944) ging hij altijd na-doen, imitatiejoods, Jóóóóshuooóóóó, en hij noemde hem bête gezicht

Lowien de Levie, links, 1937

(sufkop). In 1941 werd Van Leeuwen uitgenodigd om in Duitsland het onderwijs te komen bekijken. Hij kwam milder terug dan hij vertrokken was. Ik sprak hem in de zomer van 1941, hij zei tegen mij: "Je mag blij zijn dat ze jullie naar een aparte school sturen. Wat ik in Duitsland heb gezien is dat de joodse leerlingen achter in de klas moeten zitten en vreselijk behandeld worden. Jullie krijgen op het Joods Lyceum ook allemaal hele goede leraren". (De scheiding tussen joden en niet-joden in het onderwijs was in Nederland sneller tot stand gekomen dan in Duitsland zelf). Theo Henrar bevestigt dit beeld dat geschetst wordt over Van Leeuwen. 'In het begin van het schooljaar 1940-1941 zat Karel Peper uit onze klas met een Wilhelminaspeldje op de achterkant van zijn revers. Hij zat helemaal vooraan. Van Leeuwen zag het, draaide de revers om en riep dat het verboden was. Hij wilde hem eerst de klas uitsturen, maar bedacht zich en zei dat Karel zich 's middags bij hem moest melden voor straf. Die middag was een vrije middag. Ik voelde dat hij de rector wilde passeren om het recht in eigen hand te nemen. Ik stak mijn vinger op en zei: "Meneer Van Leeuwen het is hier niet de gewoonte dat de leraar de leerling zelf straft; ze moeten naar de rector gestuurd worden". Van Leeuwen werd woedend en stuurde mij de klas uit en ik kwam bij de corrector terecht. Dat was de joodse meneer De Vries.

Hij stuurde mij, na alles aangehoord te hebben, voor drie dagen van school af. Ik zei: “Maar meneer De Vries word ik door ú van school gestuurd?” Maar het gebeurde toch. Het viel me toen ontzettend tegen van De Vries, maar nu snap ik het wel. Vermoedelijk was hij als joodse man bang om niets te doen. Van school sturen betekende overigens dat je drie dagen in de bibliotheek moest gaan zitten werken. Je mocht alleen geen lessen meer volgen. Van Leeuwen vergeleek als leraar Oude Talen de tijd van keizer Augustus met die van de Nieuwe Orde. Tijdens Augustus was er een einde gekomen aan corruptie, heerste er orde etc. De geschiedenis herhaalde zich volgens hem en daar was hij zeer mee ingenomen. Van Leeuwen ging dat zelfde schooljaar met het NSB-lerarenfront naar Duitsland. Toen hij terug kwam was hij veranderd. Hij heeft mij zelfs nog geholpen met Latijn mondeling tijdens het eindexamen,’ aldus Theo Henrar.

‘Er was één lerares die werd verdacht van sympathie voor de Duitsers, maar van wie we niet wisten of dat echt zo was’, vertelt Mirjam Schweitzer. ‘Zij heette mej. Deuschle en gaf Duits. In de Eerste Wereldoorlog was zij verloofd geweest met een Duitse officier. Deze man was gesneuveld en Deuschle was vrijgezel gebleven. In de winter van ’40 en ’41 ging ze collecteren voor de door de Duitsers georganiseerde *Winterhilfe*. Of zij nou *Deutschfreundlich* was of niet, een feit is dat ze is weggepest. Na de februaristaking heeft ze huilend de school verlaten. Het was wel een goeie lerares.’ Theo Henrar vertelt dat Deuschle de fout had gemaakt om een meisje uit een NSB-gezin te troosten, toen deze gepest werd.

Eli Asser noemt Hazewinkel als een man die aan de goede kant stond. Hij weet nog dat Hazewinkel, zijn leraar geschiedenis, na zijn eindexamen in juni 1941 tegen hem zei: ‘Maak dat je weg komt, het gaat hier fout.’ Mirjam Ohringer vertelt: ‘Meerwaldt, mijn leraar Oude Talen was goed. Hij maakte anti-Duitse spotprenten op het bord.’

Mirjam Ohringer vertelt over het begin van de oorlog: ‘Ik herinner me dat Monasch, Biegel en De Vries van school af moesten in november 1940.’ Mej. Monasch van gymnastiek zou de oorlog overleven en keerde in 1945 terug op het Barlaeusgymnasium. Meneer de Vries, de conrector, werd met zijn gezin naar Auschwitz gedeporteerd en keerde niet terug. Over mej. Biegel van ‘Natuurlijke Historie’ (biolo-

Mej. Deuschle, Duits

Dhr. Hazewinkel, geschiedenis

Mej. Monasch, lich. oef.

gie) heeft Presser geschreven in ‘*De nacht der Girondijnen*’. Hij beschrijft haar in Westerbork onder het pseudoniem, mej. Wolfson, zijn collega van het gymnasium. Mej. Biegel gaf zowel op het Barlaeus als op het Vossius les. Presser vertelt hoe zij gezworen had de Nederlandse bodem nooit te verlaten. Zij beroofde zich in Westerbork met cyaankali van het leven. Deze gebeurtenis vond plaats op 16 juni 1943.⁵³

Mirjam Ohringer herinnert zich de winter van 1940-1941. ‘We liepen met onze klas naar gym op de Lijnbaansgracht. David de Jong (omgekomen 30 april 1945) en Simon Vega (overleefde) zeiden: ‘Vos (leraar geschiedenis) dat is een communist. Mijn eerste reactie was: Dit verhaal moet ik de wereld uit helpen. Dit kon een doodvonnis zijn. Ik zei: “Waar leid je dat nou aan af?” “Nou hij loopt altijd met een blauw overhemd en een rooie das.” Ik zei: “Belachelijk.” Ik moest het de kop indrukken, maar ik had het vermoeden ook. Ik kwam ook uit een linksdenkend milieu, ik herkende het aan zijn manier van lesgeven.’ Mirjam nam deel aan het verzet. Zij bracht vanaf 1940 tot haar onderduik in 1942 illegale kranten rond. Zij was betrokken bij het maken en het rondbrengen van de blaadjes. Bij hen thuis stond een drukpers die gebruikt werd om de kranten die zij rond bracht te stencillen.

Een voorval dat iedereen zich herinnert is de zaak Scheers-Schweitzer. Mirjam Schweitzer, hoofdrolspeelster in dit verhaal, vertelt er het volgende over: ‘Paul Scheers kwam in 1939 op school. Hij werd aan de klas voorgesteld door Van Paassen. Hij kwam naast

me zitten. Ik was zeventien en hij was achttien. We werden op slag verliefd op elkaar. We kregen verkering. Paul kwam uit Zwolle. Zijn ouders waren gescheiden en zijn moeder was na de scheiding met haar kinderen in Hilversum gaan wonen en tenslotte in Amsterdam. Zijn moeder was een voorname vrouw, ze scheen van adel te zijn, ze had conservatorium gedaan. Paul vond het gezellig bij ons thuis. Wij woonden op de Onbekende Gracht, geen geintje, achter Carré. Na het uitbreken van de oorlog was er een professor (de naam viel niet te achterhalen) bij de moeder van Paul op bezoek geweest. Deze man zei dat Paul en zijn broer bij de ss moesten gaan, omdat ze anders geen carrière mogelijkheden zouden hebben in deze tijd. In de herfst van 1940 vertelde Pauls moeder mij dat hij naar de ss in Duitsland zou gaan. Dat was een hele schok voor mij. Paul had me er nooit iets over verteld. Achteraf begreep ik waarom hij de laatste tijd zo zenuwachtig was geweest, want de opleiding tot ss-er was geen pretje. Aspirant ss-ers werden flink geslagen tijdens hun training. Het laatste in de veronderstelling dat wat je er in sloeg er weer uit kwam als ze tegenover de vijanden van het Reich zouden komen te staan. Ik moest de verhouding nadat ik dit gehoord had wel uitmaken. Ik vond het erg en had verdriet. Paul vond het ook erg, hij kreeg last van gezichtsverlies en werd rancuneus. In januari 1941 kwamen we als klas (de zesde) even alleen te zitten. De leraar moest weg. De klas kwam aan de praat over Hitler. Ik had het hoogste woord samen met Eli Asser. Ik noemde Hitler onder andere een degeneré. Eli Asser had Hitler iets van een zwijn of zo genoemd. Ook Silvain Hoed zei wat. En zo gingen we even door. Na dit voorval is Paul naar Van Paassen gegaan. Hij waarschuwde dat hij naar de Duitsers zou gaan als Van Paassen geen maatregelen zou nemen. Van Paassen besloot uit angst voor de Duitsers een tribunaal te houden. Bij dit tribunaal waren nsb-ers en curatoren aanwezig. Ik werd tien dagen van school gestuurd, Eli drie en Silvain ook drie. Paul Scheers had wraak genomen. Hij had toch wel een verdorven karakter. Van Paassen kwam na het tribunaal naar me toe en zei: 'Als je ooit bij de Duitsers moet komen moet je alles wat je nu gezegd hebt ontkennen.' Ik had namelijk alles zonder meer toegegeven wat mij ten laste was gelegd. Belediging van de 'Führer' en weet ik veel wat. Tijdens dat tribunaal werd ook nog

gevraagd waarom ik het contact met Paul had verbroken. Ik antwoordde dat ik als joods meisje niet kon omgaan met een jongen die naar de ss-opleiding ging. In de tien dagen dat ik van school gestuurd werd kreeg ik bijles van Van Paassen. Silvain en Eli niet, maar die kregen ook maar drie dagen.' Op 1 maart 1941, een paar dagen na de februaristaking en anderhalve maand na het tribunaal, is Paul Scheers naar de ss-Schule in München gegaan. Vermoedelijk had hij geen leven meer op school. Hij heeft zijn diploma cadeau gekregen. Mirjam Ohringer weet zich het volgende over Paul Scheers te herinneren: 'Hij probeerde na de Duitse inval heel gericht uitspraken uit te lokken. Hij probeerde dat ook bij mij. Hij vroeg of ik communistische literatuur of dito boekhandels kende.' Silvain Hoed is in 1944 in Polen vermoord. Paul Scheers is aan het Oostfront gesneuveld.

Ruim een maand na het tribunaal vond de februaristaking plaats. Mia Lezer vertelt over de februaristaking: 'We wisten weinig van de staking. Er was geen nieuwsvoorziening. We wisten ook niet hoeveel joodse jongens waren opgepakt.'

Lowien de Levie wist meer. Haar vader was psychiater en werkte tevens als arts bij de 'Joodse Invalide'. Een verzorgingstehuis voor invaliden en bejaarden op het Weesperplein. Er was geen informatievoorziening voor joden, maar zij wist van haar vader wat er gebeurde op het Jonas Daniël Meyerplein.

Mirjam Ohringer hoorde dat Reina Prinsen Geerligts op 25 februari voor de school stond om op te roepen te staken.

Theo Henrar was op 25 februari 1941 ziek. Toen hij in de loop van de ochtend van de staking hoorde ging hij meteen naar school. Op het Vossiusgymnasium waren de leerlingen 's ochtends vroeg al begonnen met actie. Theo bereikte de school tijdens de middagpauze en toen waren Reina Prinsen Geerligts en Bram Kuiper de zaak al aan het mobiliseren. Heel veel leerlingen gingen de school niet in. Van Paassen probeerde met een redevoering de leerlingen naar binnen te krijgen. Het werd een gespannen situatie. Theo riep: 'We gaan nu de school in, maar morgen gaan we verder met staken en dan helemaal massaal: We laten ons niet door een rede van de rector intimideren. Van Paassen die vlak achter mij stond snauwde: "Wat zei jij daar?'" Theo: 'Ik liet me niet meer intimideren als

Eindexamenkandidaten juni 1941, klas 6B 1940-1941.

Staan v.l.n.r.: Mirjam Schweitzer, Froukje de Groot, Lilo Laqueur, Anneke Gaaikema, Anke Casparis, Frits ten Seldam, Nelleke Nanninga, Theo Henrar, Ben de Vries, Jan Ypenburg, Geo Dijkstra, Cor van Goor, Maurits de Vries, Gerard Nijgh, Juda Waterman.
Zittend v.l.n.r.: Cor van Proosdij, Jaap Meijs, Karel Peper.

zesdeklasseer. Binnen riep hij mij bij zich en zei dat het nu de laatste keer was en dat ik anders van school zou worden gestuurd. Maar in onze klas 6B heerste een heel weerbare stemming. We zouden allemaal een klas afgaan en zeggen dat we morgen gingen staken. Ik zelf ging naar klas 6C. Dat was de klas van Reina en Guido van Suchtelen, haar vriend.⁵⁴ Ze hadden net les van Saalborn. Ik riep op morgen te gaan staken en er ging een gejuich op. Toen ik uit die klas kwam stond Van Paassen me op te wachten. Hij begon te jammeren. Hij was doodsbang dat als er morgen voor de school gedemonstreerd zou worden de Duitsers heel hard zouden ingrijpen. Ik deed een concessie. Ik beloofde dat de leerlingen die gingen staken niet naar de school zouden komen. Ik ben toen met Eva Keuls uit onze klas naar haar ouderlijk huis op de Overtoom gegaan. Vandaar zijn we begonnen zoveel mogelijk leerlingen op te bellen. In de late namiddag hoorden we dat de noodtoestand was afgekondigd. De

Duitsers dreigden iedereen die na zessen nog op straat was dood te schieten. Het was inmiddels half zes en ik moest nog naar Nieuwendam en kon niet iedereen meer bereiken. Daarom waren de meeste leerlingen toch op school de 26ste februari. Ik had me verbonden aan de belofte dat er niet voor de school gestaakt zou worden. Daarom gingen we de school in. Er was echter een hele grote bereidheid tot staken onder de leerlingen. Op de Ziesenskade en op de Lijnbaansgracht stonden die middag een hele rij Duitse pantserwagens en ss-soldaten. Saalborn zei die dag tegen mij: "Ik was blij met je oproep tot staken, maar ik vind het nog fijner dat je vandaag weer gezond en wel op school bent".⁵⁵ Reina Prinsen Geerligts, die in juni 1941 eindexamen deed, is in 1943 als verzetsstrijdster gefusilleerd in het concentratiekamp Sachsenhausen samen met Truus van Lier. Zij waren beiden lid van de verzetsgroep cs 6 (Corellistraat 6) en werden gevangen genomen, nadat een lid van hun verzetsgroep na een aanslag was opgepakt en tijdens het verhoor doorsloeg. De hele groep werd opgerold.⁵⁵ Naast Reina Prinsen Geerligts is ook Bram Kuiper in de oorlog gefusilleerd.

Theo Henrar is het jaar na zijn eindexamen bezig geweest met het vrijwaren van joodse landgenoten van oproepen voor de werkcampen. Deze oproepen voor joodse mannen kwamen al vanaf juli 1941 binnen. Het ging hier nog om kampen in Nederland, waaronder Amersfoort en Ommen. Theo's vader was chef van de afdeling 'Werkverruiming' van het Gewestelijk Arbeidsbureau. In deze functie kreeg hij de opdracht joodse landgenoten op te roepen voor tewerkstelling. Theo's vader deed alles om deze opdracht te saboteren. Kaarten met gegevens van joden werden zoek gemaakt. Volgens hielpen Theo en zijn vader, waar mogelijk, de betreffende mensen om onder te duiken. Daarna is Theo actief geweest in het studentenverzet. Hij heeft samen met zijn vader, in januari en februari 1943, voor Gerrit van der Veen een uitvoerig plan opgesteld voor het in brand steken van het arbeidsbureau aan de Passeerdersgracht. Het plan werkte feilloos, de Duitsers hebben nooit iemand voor deze aanslag aan kunnen houden. Er was slechts één maar. De brand sloeg niet fel genoeg uit. Er was niet genoeg benzine. Nu was het ook bijzonder moeilijk om aan benzine te komen in die dagen. De dikke kartonnen kaarten waren niet allemaal verbrand.

Kort na deze aanslag werd Theo Henrar opnieuw benaderd door Gerrit van der Veen. Ditmaal om voorbereidend werk te doen voor een aanslag op het bevolkingsregister. ‘Het plan dat we maakten werkte goed. Het feit dat er later verzetsstrijders voor deze daad gepakt en gefusilleerd zijn, kwam door loslippigheid naderhand en verraad.’

De aanslag op het bevolkingsregister, naast Artis, werd op de avond van 27 maart 1943 gepleegd. Theo was naar de bioscoop gegaan om een alibi te hebben. De acties bemoeilijkten voor de Duitsers het opsporen van joden en anderen die voor deportatie en de *Arbeitseinsatz* in aanmerking kwamen. Het vergemakkelijkte het maken van valse persoonsbewijzen, omdat de gegevens niet meer gecontroleerd konden worden. Gerrit van der Veen, de leider van het kunstenaarsverzet, zou de oorlog niet overleven.

Voor Mia Lezer nam de oorlog haar ware gedaante aan toen haar oom Arthur Lezer, 42 jaar oud, in juni 1941 van huis werd gehaald. Arthur Lezer was in 1938 uit Duitsland gevlucht en bij haar grootouders ingetrokken. Deze oom nam een centrale plaats in Mia's leven in. Hij werd, nadat hij door de Duitsers bij haar grootouders was weggehaald, eerst naar Schoorl en toen naar Mauthausen gebracht. Vanuit Mauthausen werd hij twee keer gedwongen om in een brief te schrijven dat het hem goed ging. Tussen de regels zat een code verborgen. Deze code hadden de vader van Mia en haar oom wel vaker gebruikt in hun correspondentie van vóór 1938. Arthur Lezer schreef in het Duits en als je alle hoofdletters achter elkaar zette las je wat hij werkelijk bedoelde. In de eerste brief uit Mauthausen stond: ‘In godsnaam help.’ De tweede keer: ‘Levensgevaar minder, maar hulp erg nodig.’ Mia's vader had in Linz, Oostenrijk, een zekere advocaat Koch aangeschreven. Haar vader dacht dat hij zo nog iets doen kon. Op 30 augustus 1941 werd Mia's oom in Mauthausen omgebracht. Niet lang daarna begon voor Mia het nieuwe schooljaar op het Joods Lyceum.

Voor Mirjam Ohringer was een andere gebeurtenis uit het eerste oorlogsjaar bepalend voor de rest van haar leven. Mirjam was kind van gescheiden ouders. Zij kwam uit een links milieu van Oost-europese origine. Mirjam was lid van de jeugdgroep van ‘Sch-Anski’. Een jiddische vereniging genoemd naar het pseudoniem van de

Russisch-joodse schrijver Rappaport. ‘Sch-Anski’ was een *Jiddischer Arbeiter und Kulturverein*, voor in Nederland geïntegreerde Oost-Europese joden. Niet godsdienstig. De leden wilden in Nederland hun eigen taal en cultuur beleven. Zij stichtten een jiddische bibliotheek en organiseerden jiddisch theater. Joodse kunstenaars van over de hele wereld kwamen optreden. Vóór de oorlog bestond er contact tussen de jeugdgroep van ‘Sch-Anski’ en jonge Duits-joodse vluchtelingen. Mirjam leerde zo Ernst Prager kennen. Ernst had anderhalf jaar in *Einzelhaft* gevangen gezeten in Duitsland, wegens het verspreiden van illegale lectuur. Hij was na zijn vrijlating gevlucht en terecht gekomen in Werkdorp in de Wieringermeer. De joodse gemeenschap in Nederland had het dorp opgezet voor jonge vluchtelingen. Zij konden er een vak leren. De meeste jongeren in Werkdorp waren voorbestemd om naar Palestina of elders buiten Europa te emigreren. Mirjam Ohringer vertelt hoe zij op 30 december 1939 Ernst voor het eerst ontmoette. ‘Hij was toen 22 jaar oud en ik 15. Het was liefde op het eerste gezicht.’ Een mooie periode volgde. In maart 1941 werden de jongens en meisjes van Werkdorp door Willie Lages (na de oorlog één van de vier grote Duitse oorlogsmisdadigers die in Breda gevangen zaten) overgeplaatst naar Amsterdam.⁵⁶ De Joodse Raad moest voor onderdak zorgen. De meeste jongeren kwamen bij goed gesitueerde joodse gezinnen in de buurt van de Beethovenstraat terecht. Op 11 juni 1941 haalde Klaus Barbie (later bekend als de slager van Lyon), op instigatie van Willie Lages, bij de Joodse Raad de lijst met namen en adressen van de jongens van Werkdorp weer op. Ze moesten terug naar de Wieringermeer, zo zei hij. De razzia die volgde werd uitgevoerd door ss in burger. Men wilde, met het oog op de nog zo kort geleden plaats gevonden februaristaking, niet te veel ruchtbaarheid aan deze zaak geven. Cohen en Asscher van de Joodse Raad werden bij de sd ontboden. Na de februaristaking hadden de Duitsers, aan de Joodse Raad, beloofd dat er geen massa-arrestaties onder joodse mannen meer zouden plaats vinden. Nu kregen Asscher en Cohen te horen dat de Duitsers op deze belofte moesten terugkomen. Dat hadden zij aan zichzelf te wijten. Er was een aanslag gepleegd op de Bernard Zweerskade. Daar waren de joden schuldig aan, aldus de sd. Toen Asscher en Cohen, de avond van de 11de juni, het sd-gebouw moch-

ten verlaten stonden ca. 300 joodse mannen in lange rijen opgesteld in de gangen van het gebouw. Asscher en Cohen konden alleen nog proberen hen wat moed in te spreken.⁵⁷

‘Op de dag van de razzia haalde Ernst me om half vier op bij het Barlaeusgymnasium’, vertelt Mirjam. ‘We gingen samen de stad in. We namen afscheid toen we allebei naar huis moesten. Ik naar de Blasiusstraat bij de Weesperzijde en Ernst naar het Olympiaplein. Hij zou me ’s avonds om tien uur weer komen ophalen van een bijeenkomst in de Manegestraat. (De avondklok voor joden van 20.00 uur ging pas in 1942 in). Op die bijeenkomst hoorde ik dat, volgens lijsten van de Joodse Raad, joodse jongens uit Werkdorp van huis werden opgehaald in de buurt van de Beethovenstraat. Ik ben toen meteen naar het Olympiaplein gefietst om Ernst te zoeken. Een ijzeren hand om mijn hart. Ik kwam bij het huis waar hij woonde, maar hij was de deur uitgegaan. Hij werd opgepakt toen de ss de razzia van de voordeuren naar de straat verplaatste. Ik heb hem nooit meer gezien.’

Ernst Prager werd tijdens de razzia van 11 juni 1941, op 24-jarige leeftijd, samen met driehonderd andere joodse mannen opgepakt. In dezelfde groep bevonden zich ook Frits Oppenheimer, die in 1940 op het Barlaeusgymnasium eindexamen had gedaan en Arthur Lezer, de oom van Mia. De groep opgepakt bestond voor het grootste deel uit jongens van Werkdorp, maar dus ook uit anderen. De slachtoffers van de razzia werden eerst naar het *Durchgangslager Schoorl* (een oud barakkenkamp van het Nederlandse leger) gebracht en vandaar naar Mauthausen.⁵⁸

Mirjam: ‘Soms gebeurde het dat Van Paassen in een klas ging zitten en de les meemaakte. Ik moest omdat ik onoplettend was, toen Van Paassen bij ons in de les kwam, na de les bij hem komen. Ik vertelde hem wat er gebeurd was. Hij maakte een machteloos gebaar en zei: “Ja ik kan er niets aan doen”.’ Dezelfde machteloze gebaren zag je later op het Joods Lyceum als er weer kinderen verdwenen waren of zich moesten melden voor deportatie. Zie hier voor de documentaire ‘De bezetting’, waarin Presser spreekt over zijn leerling Lisa Kahn, Joods Lyceum juli 1942. Mirjam zegt: ‘Er was ook een lerares Engels die vroeg waarom mijn prestaties achteruit gingen. Ze begreep het niet. Mensen wisten niet hoe ze met je om

Ernst Prager in Werkdorp

moesten gaan. Nu was het ook zo dat leraren vroeger minder snel hun oor aan je ziel te luisteren legden dan nu.’

Het Joods Lyceum startte haar eerste schooljaar aan het eind van de joodse feestdagen. Mirjam zat die dag tussen de middag thuis te eten. Het was 15 oktober 1941. ‘Een vriend van Ernst kwam me vertellen dat Ernst dood was. De lijsten hingen bij de Joodse Raad.’

Ernst Prager werd op 17 september 1941 in Mauthausen om het leven gebracht. Frits Oppenheimer op 13 oktober. Op de lijsten die bij de Joodse Raad hingen stond achter de naam van Ernst: *Auf der Flucht erschossen*.

Mirjam: ‘Als ik mijn leven bekijk lijkt het of er een laag over mijn gevoel hangt sindsdien. Een onbewuste angst om me te zeer te hechten. Angst voor verlies. Ik heb me na Ernst nooit meer kunnen bevrijden van de angst voor verlies. Bij ieder nieuw verdriet komt het oude weer boven. Ik heb nooit troost kunnen vinden. Nu was daar in die periode al helemaal geen moment de tijd voor. Allerlei taken gingen gewoon door, zoals mijn werk met de illegale kranten en dan was er nog de school en het huiswerk.’

43. Kist, *100 jaar Barlaeus* 34.
44. Tineke Wibaut-Guilonard, e.a., *1945... en de kinderen zwegen* (Amsterdam 1991) 16-18.
45. Wibaut, *de kinderen* 13.
46. Gemeentearchief van Amsterdam, Toegangsnummer: PA 260 Inventarisnummer: 56, daarin notulen 151 (nrs. 1146-1224) Vergadering der curatoren en rectoren van het Vossius- en Barlaeusgymnasium d.d. 25 november en 2 december 1940. Tevens gesprekken met Trudi Lansberg september 2003.
47. Herzberg, *Kroniek*, 188.
48. Archief Barlaeusgymnasium, namen- en adreslijsten 1940.
49. Kaiser Frans Josef was van 1848-1916 keizer van het Habsburgse Rijk, dat naast Oostenrijk-Hongarije een uitgebreid territorium bevatte (tot 1918).
50. Gesprekken met Trudi Lansberg en Theo Henrar, resp. september en november 2003.
51. Jan Stoutenbeek e.a., *Wandelingen door joods Amsterdam* (Amsterdam en Gent 2003) 9.
52. *Archief Barlaeusgymnasium, leerlingen-mutatieboekje* 1940.
53. Jacques Presser, *De nacht der Girondijnen* (Nijmegen 1957) 68.
54. Guido van Suchtelen over Reina Prinsen Geerligs, *100 jaar Barlaeus*, 44-46.
55. Rob van Olm, *Recht al barste de wereld: Reina Prinsen Geerligs en de ondergang van de verzetsgroep cs-6* (Schoorl 1998) 39, 47, 167-168.
56. H. Stegeman e.a., *Het Joodse Werkdorp in de Wieringermeer 1934-1941* (Zutphen 1983) 115-116.
57. Presser, *Ondergang* deel 1, 124.
58. Stegeman, *Werkdorp* 123.

Deel 3

De verwijdering

Afschrift.

DER REICHSKOMMISSAR
für die besetzten
Niederländischen Gebiete.

DEN HAAG, am 8. August 1941.

Z.11220 Ve/41.

An den
Herrn Generalsekretär
im Ministerium für Erziehung,
Wissenschaft und Kulturverwaltung
Oostduinlaan 2.

Auf Grund des § 1, Absatz 2, meiner Verordnung Nr. 3/1940 weise ich Sie an, die erforderlichen Massnahmen zu treffen, dass ab 1. September ds. Js. sämtliche jüdischen Schüler aus den niederländischen öffentlichen und privaten Schulen ausscheiden und in denkbar kürzester Frist in Judenschulen zusammengefasst werden, in denen lediglich jüdische Lehrer unterrichten. Derartige Schulen müssen in den Städten Amsterdam, Den Haag und Rotterdam bis zum 1. September ds. Js. vom Staat oder den Gemeinden zur Verfügung gestellt sein. In den Provinzhauptstädten soll, soweit erforderlich, das Gleiche möglichst bis zum 1. Oktober ds. Js. erreicht sein. In den kleineren Städten und Landgemeinden ist eine Bestandsaufnahme jüdischer und halb-jüdischer Schüler und Schülerinnen bis zum 15. September ds. Js. zu beschaffen und mir mit Vorschlägen über die Verbringung in jüdischen Schulen zu unterbreiten. Es muss verhindert werden, dass durch die Ausführung dieser Weisung jüdische Kinder über die normale Ferienzeit hinaus länger als etwa vier Wochen unbeschult bleiben.

Es ist beabsichtigt, die Unterhaltung und die Aufsicht der Judenschulen einem zu gründenden jüdischen Rat zu überlassen. Bis dahin müssen diese Schulen aus öffentlichen Mitteln finanziert werden und sowohl im Aufbau wie in ihrem Betrieb von den zuständigen Schulinspektoren und Gemeindestellen betreut werden. Wegen der etwaigen Zurückerstattung der aus diesem Zwecke aufgewandten öffentlichen Mittel durch den zukünftigen jüdischen Rat, behalte ich mir spätere Entscheidungen vor.

Durch die Umstellung etwa zeitweise beschäftigungslos werdende arische Lehrer sind bis zu ihrer Neueinstellung unter Fortzahlung ihrer bisherigen Gehälter zu beurlauben.

Jüdische Schüler (Lehrer) im Sinne dieses Erlasses sind solche Personen, die nach § 4 der Verordnung Nr. 189/1940 des Reichskommissars über die Anmeldung von Unternehmern Juden sind oder als Juden gelten.

In Vertretung:

(get) Wimmer.

Overeenkomstig het oorspronkelijke,

De Secretaris-Generaal van het
Departement van Opvoeding, Wetenschap en
Cultuurbescherming,

Van der
W. A. Bochen
Adress

Al in mei 1941 werd door de Duitsers aan de hoofden der lagere en middelbare scholen verzocht om opgave te doen van de joodse kinderen op hun school. Het was niet nodig hier enige ruchtbaarheid aan te geven, aldus het verzoek. Het was voldoende als men op grond van de achternamen een opgave zou verstrekken van het aantal kinderen van joodse afkomst. (Het vreemde aan dit verzoek was dat dezelfde achternamen zowel joods als niet-joods kunnen zijn). De kinderen en hun ouders hoefden hier niets van te weten. Van Paassen en met hem veel andere rectoren en schoolhoofden hebben aan dit verzoek voldaan.⁵⁹

Op 8 augustus 1941 gaf Seyss-Inquart aan secretaris-generaal Van Dam, van het ministerie van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming (vóór de oorlog Opvoeding, Kunsten en Wetenschap), het bevel dat joodse leerlingen naar aparte scholen moesten. De door de Duitsers aangestelde Van Dam gaf dit bevel op 16 augustus door aan alle burgemeesters en scholen. Zo kregen de, eveneens door de Duitsers aangestelde, burgemeester Voûte van Amsterdam, en ook rector Van Paassen een brief met de strekking dat joodse kinderen naar aparte scholen moesten. Dit moest gebeuren vóór het nieuwe schooljaar, dat op 1 september 1941 begon.⁶⁰ Op 21 augustus 1941 maakte de Joodse Raad per circulaire bekend dat joodse kinderen geen openbare of particuliere scholen meer mochten bezoeken.⁶¹ In een leerlingen-mutatieboekje van het Barlaeusgymnasium staat op de datum 1 september 1941, '65 joodse leerlingen vertrokken, zie inliggende lijst'.⁶² Die lijst is er niet meer. Marije Jansen, huidig lerares geschiedenis, vond 45 namen van leerlingen die naar het nieuw opgerichte Joods Lyceum gingen. Deze namen kwamen ook voor op een grotere lijst die ik zelf had opgesteld. Van deze lijst wist ik nog steeds niet of alle kinderen die daarop voorkwamen joods waren. Het Joods Lyceum werd gevestigd in een gebouw aan de Voormalige Stadstimmertuin, achter de Amstel bij Carré. Bij de 45 leerlingen van Marije moet ik er nog twee optellen, namelijk Rob en Joop Goudsmit. Op deze twee leerlingen zal ik later nog terugkomen. De overige achttien zijn vermoedelijk naar de Joodse HBS gegaan. Misschien ging een enkeling ook helemaal niet meer naar school.

Bevel tot oprichting van aparte scholen voor
joodse leerlingen d.d. 8 augustus 1941

DEPARTEMENT VAN OPVOEDING, WETENSCHAP EN CULTUURBESCHERMING

NIET VOOR PUBLICATIE IN WELKEN FORM OOK BESTEMD.

BETREFFENDE:

Vaststelling aantal leerlingen
van Joodschen bloede.

NR. 933, AFD. KABINET

's-Gravenhage, 16 Augustus 1941.

De Rijkscmissaris voor het bezette Nederlandsche gebied heeft mij medegedeeld, dat op korten termijn maatregelen getroffen zullen moeten worden om de schoolkinderen, die van Joodschen bloede zijn of als zoodanig worden beschouwd, in afzonderlijke scholen bijeen te brengen.

Alvorens tot de uitvoering van deze maatregelen kan worden overgegaan, is het noodzakelijk vast te stellen, hoeveel van de eerstbedoelde leerlingen in de Nederlandsche scholen aanwezig zijn.

Voor de bepaling, welke leerlingen van Joodschen bloede zijn of als zoodanig worden beschouwd, zal het gestelde in § 4 van de Verordening No. 189/1940 van den Rijkscmissaris voornoemd moeten worden gevolgd.

Deze paragraaf luidt als volgt:

„(1) Jood is een ieder, die uit ten minste drie naar ras voljoodsche grootouders stamt.

(2) Als jood wordt ook aangemerkt hij die uit twee voljoodsche grootouders stamt en

- 1) hetzij zelf op den negenden Mei 1940 tot de joodsch-kerkelijke gemeente heeft behoord of na dien datum daarin wordt opgenomen,
- 2) hetzij op den negenden Mei 1940 met een jood was gehuwd of na dat oogenblik met een jood in het huwelijk treedt.

(3) Een grootouder wordt als voljoodsch aangemerkt, wanneer deze tot de joodsch-kerkelijke gemeenschap heeft behoord.”

Daar punt 2 niet van toepassing kan zijn op de meeste der in aanmerking komende kinderen, dient deze bepaling zoo te worden uitgelegd, dat kinderen, die twee voljoodsche grootouders hebben, dan als jood worden aangemerkt, wanneer zij een joodsch-godsdiensige opvoeding ontvangen.

Ik verzoek U, zoo spoedig mogelijk voor de leerlingen van Uw onderwijsinstelling(en) na te gaan, welke leerlingen overeenkomstig het bovenstaande van Joodschen bloede zijn of als zoodanig worden beschouwd.

Voor zoover het verzamelen dezer gegevens, als gevolg van de zomervacantie, niet onmiddellijk kan worden bewerkstelligd, verzoek ik U om terstond na het hervatten van de schoolwerkzaamheden hieroe over te gaan en er zorg voor te dragen, dat de resultaten van dit onderzoek uiterlijk 7 dagen na het hervatten der lessen aan U bekend zijn.

U gelieve aan mijn Departement zoodra mogelijk een opgave te verstrekken van het aantal der leerlingen, onderscheiden volgens de verschillende scholen welke zij thans bezoeken, zonder vermelding van hun namen.

Tevens verzoek ik U aan het Bestuur van de gemeente, waarin Uw school (scholen) is/zijn gevestigd, een nominatieve opgave te zenden van de leerlingen, die van Joodschen bloede zijn of als zoodanig worden beschouwd, met opgave van geboortedatum en adres. Negatieve opgaven moeten zoowel aan mijn Departement als aan de Gemeentebesturen wel worden aangeboden.

Ik moge U nogmaals dringend verzoeken om met de verzameling en inzending der gevraagde gegevens den grootst mogelijken spoed te betrachten.

Ten slotte wensch ik er op te wijzen, dat mijnerzijds wordt gestreefd naar een zoolanige oplossing, dat de leerlingen van Joodschen bloede en de daarmede gelijkgestellten in staat zullen blijven om, zij het in een andere omgeving, het onderwijs te genieten, dat zij thans volgen.

De Secretaris-Generaal van het
Departement van Opvoeding, Wetenschap en
Cultuurbescherming,
J. VAN DAM.

AAN:

de besturen der gemeenten, die gymnasia, lycea, hoogere burgerscholen, middelbare meisjesscholen, handelslag- en aronscholen, kweekscholen voor onderwijzers en/of onderwijzeressen, scholen voor gewoon lager onderwijs, uitgebreid lager onderwijs, voorbereidend lager onderwijs en buitengewoon lager onderwijs, en gesubsidieerde nijverheidsscholen in stand houden;

de directoren der Rijksc hoogere burgerscholen;

de directoren (directrices) der Rijkscweescholen voor onderwijzers en/of onderwijzeressen;

de besturen der bijzondere gymnasia, lycea, hoogere burgerscholen, middelbare meisjesscholen, handelslag- en aronscholen en nijverheidsscholen;

den inspecteur van het Onderwijs in Algemeenen Dienst;

de inspecteurs van het gymnasium en het middelbaar onderwijs en de inspecteurs van het middelbaar onderwijs;

den inspecteur van het buitengewoon lager onderwijs;

den inspecteur van de onderwijzersopleiding;

de hoofdinspecteurs van het lager onderwijs;

de inspecteurs van het lager onderwijs;

den Inspecteur-Generaal van het nijverheidsonderwijs;

de inspecteurs en inspectrices van het nijverheidsonderwijs;

de besturen der gesubsidieerde en ongesubsidieerde bijzondere scholen van voorbereidend, gewoon, uitgebreid en buitengewoon lager onderwijs;

de besturen der bijzondere kweekscholen;

de besturen van cursussen voor vervolgonderwijs;

den inspecteur van het landbouwonderwijs.

Op de Vergadering van Curatoren en Rectoren van het Vossius- en het Barlaeusgymnasium van 3 september 1941, wordt geen aandacht besteed aan de verwijdering van de joodse leerlingen op zich. Er staat alleen een mededeling van rector Van Paassen dat door het vertrek van de joodse leerlingen niet langer een tijdelijk leraar Oude Talen benoemd hoeft te worden.⁶³

Er is ook in schoolkranten of anderszins in een brochure of iets dergelijks geen aandacht besteed aan het verdwijnen van de joodse leerlingen. Bert Elderenbosch kon zich niet herinneren dat na de zomervakantie van 1941 de leerlingen zijn ingelicht, bijvoorbeeld tijdens een bijeenkomst in de aula of in de klas, over bovengenoemde kwestie.

Oud-leerling Arie Westerink, die in juni 1941 eindexamen deed, zegt hierover: 'De joodse gemeenschap vormde een heel waardevol element in de Amsterdamse en Nederlandse samenleving. Met hun verdwijnen, verdween een schat aan cultuur en wetenschap. De joodse winkels en markten die op zondag hun deuren openden waren verdwenen. Veel levendigheid en humor was weg. Zo moet het ook op het Barlaeusgymnasium gegaan zijn. Ik was niet meer op school op 1 september 1941, maar er moet ontzettend veel gezelligheid en talent verdwenen zijn.' Arie Westerink was bevriend met, en klasgenoot van, Juda Waterman. De laatste heeft in 1942 geprobeerd naar Zwitserland te ontkomen. Verraden door zijn joodse uiterlijk is hij in Frankrijk gevangen genomen. Juda Waterman is op 13 november 1942 in Auschwitz om het leven gebracht.

Bert Elderenbosch vertelde over het verdwijnen van de joodse leerlingen: 'Het was zo duivels. Het ging zo geruisloos. Aan het eind van het schooljaar 1940-1941 waren ze er nog, en na de zomervakantie, waren ze ineens weg.'

Een andere houding, dan bij de schoolleiding van het Vossius en het Barlaeus, valt waar te nemen bij de rector van het Amsterdams Lyceum, dr. Gunning. De laatste laat na 1 september joodse leerlingen meegaan op schoolkamp naar het schoolbuitenhuis 'Wolkenland'. Een heftige reactie volgt hierop van de 'Commissaris voor niet commerciële Vereenigingen en Stichtingen'. De commissaris van dit controlerend orgaan heette Müller Lehning. Hij was sinds 1933 lid van de NSB en door Seyss Inquart aangesteld in het kader

van de gelijkschakeling van stichtingen en verenigingen. Deze organisatie hield echter naast verenigingen tevens toezicht op scholen. Zie de afgebeelde briefwisseling van 27 september en 6 oktober 1941 tussen Müller Lehning en secretaris-generaal Van Dam.⁶⁴ Er vindt in 1941 tevens een opmerkelijke schriftelijke uitwisseling van gedachten plaats tussen het hoofd van de Gemeentelijke Gezondheidsdienst en de Burgemeester van Amsterdam. Zie hiervoor de afgebeelde briefwisseling van 2 en 15 oktober 1941 tussen dr. Tuntler en burgemeester Voûte.⁶⁵

Trudi Lansberg ging samen met haar nichtje, Marga Biallosterski, naar het Joods Lyceum. Ze waren in 1938 ook samen op het Barlaeusgymnasium gekomen, maar niet in dezelfde klas. Als laatste overeenkomst was zowel de vader van de één, als de vader van de ander, tandarts. Trudi Lansberg herinnert zich het eerste schooljaar op het Joods Lyceum als het mooiste uit haar schoolloopbaan. 'Er was zo'n samenballing van kwaliteit en inzet van leraren om de kinderen nog iets te bieden in het isolement.' Van haar klas op het Barlaeusgymnasium heeft ze nagenoeg nooit meer iets vernomen. Wel stond een keer een jongen met wie ze een jaar eerder in de klas had gezeten bij haar op de stoep. Het was Ties Verstegen. 'We hadden elkaar al meer dan een jaar niet gezien. Joden mochten niet op bezoek gaan bij niet-joden. Ik kon bij niemand langs, maar Ties Verstegen kwam kijken hoe het met mij ging. Daarna bleef hij, tot onze onderduik, geregeld komen.' Marga Biallosterski is op 19 november 1943 in Auschwitz om het leven gebracht.

Lowien de Levie vertelt over de kilte en onverschilligheid die ze heeft ervaren na haar verwijdering van het Barlaeusgymnasium. Erger, ze ervoer die nog steeds tijdens de reünie van 1985. 'Er is die hele dag anderhalve zin aan de verdwenen joodse kinderen gewijd. Dat was een hele zware domper.'

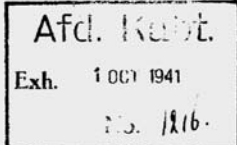
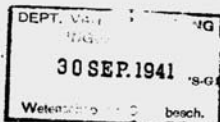
In 'Ons Amsterdam' staat een stukje over de terugblik op 100 jaar Barlaeusgymnasium in 1985. Over de oorlog wordt vermeld: 'Van groot belang voor de school in de oorlogsjaren was de krachtige leiding van rector dr. C.R. van Paassen. Een man van grote eruditie, die in 1937 dr. L. Alma was opgevolgd. Was hij aan de ene kant gedwongen zijn joodse leraren te ontslaan en zijn joodse leerlingen de toegang tot de school te ontzeggen, aan de andere kant heeft hij weten te

Commissaris voor niet-commercieele Vereenigen
en Stichtingen

's-Gravenhage
Interl. gespr. letter F.

Waalderperweg 72
Tel. 720030

BANKIER: ROTTERD. BANK VEREEN.
'S-GRAVENHAGE
POSTGIRO 330100
AFD.: 5
WVF.: VE/BRE
REG. NO.:

Den HoogEdelGestr. Heer
Secretaris-Generaal van het Departement
van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming,
's-Gravenhage.

Oostduinlaan 2.

Betreft: Toelating van joodsche leerlingen op scholen.

In een tweetal rondzendbrieven, n.l. van 16 Augustus
afd. Kab. No. 933/1 en van 25 Augustus 1941, afd. Kab. No. 990, hebt
U aan de gemeentebesturen mededeeling gedaan van de U verstrekt
te opdracht tot het nemen van maatregelen voor de verwijdering
van joodsche leerlingen van die scholen, die na 1 September
1941 niet uitsluitend door joodsche leerlingen zullen worden
bezocht.

Van verschillende zijden hebben mij berichten bereikt,
dat men van de zijde van landelijke vereenigen, die zich op
het gebied van onderwijs bewegen doch tevens aan mijn toezicht
zijn onderworpen, per circulaire heeft aangespoord de door U ge-
wenschte maatregelen niet ten uitvoer te leggen.

Verder werd mij gerapporteerd, dat de rector van het
Amsterdamsch Lyceum te Amsterdam met een aantal leerlingen zijner
school in het Schoolbuitenhuis "Wolkenland" een werkweek hield
waarbij onderricht werd verstrekt. Onder genoemde leerlingen be-
vonden zich niet minder dan 8 joden. Ik heb dit geval door één
mijner districts-inspecteurs doen onderzoeken, aan wien Dr.
Gunning toef, dat er op "Wolkenland" op 24 September 1941 8
joodsche leerlingen aan het door hem gegeven onderricht deelna-
men, doch aan wien hij weigerde de namen dezer joodsche leerlin-
gen te noemen.

In het kader der mij door den Rijkscommissaris opge-
dragen taak van de herordening van het vereenigings en stichtings
wezen is het mij onmogelijk toe te staan, dat de uitvoerende
organen van aan mijn toezicht onderworpen niet-commercieele or-
ganisaties weigeren hun medewerking te verlenen resp. geen ge-
volg geven aan opdrachten, die hun namens één der Commissarissen-
Generaal zijn verstrekt.

CORRESPONDENTIE ZONDER VERMELDING VAN ONS REGISTRATIENUMMER WORDT NIET IN BEHANDELING GEMOMEN.

COMMISSARIS VOOR NIET-COMMERCEIELE
VEREENIGINGEN EN STICHTINGEN

VERVOLGERS NO. 1
d.d. 27 September 1941.

REGISTRATIENUMMER: 53

Ik ben dan ook voornemens te verklaren, dat bovengenoemde rond-
zendbrieven, die van Uw Departement zijn uitgegaan en welke
inhoud door mij geheel wordt onderschreven, door mij zullen
worden beschouwd als een aanwijzing genoemd in Art. 1, lid 2 der
Verordening Nr. 41/1941. Het zal U bekend zijn, dat krachtens
Art. 8 vengenoemde Verordening, bij niet-opvolging van door mi-
gegeven voorschriften straffen kunnen worden opgelegd.

Ik verzoek U mij wel te willen berichten of U
zich met de door mij te nemen maatregelen te dien opzichte kunt
vereenigen.

Commissaris voor niet-commercieele
Vereenigen en Stichtingen.

Namens dezen
Het Hoofd der Afdeeling.

van Seelen

Brief van de commissaris voor niet-commercieele Vereenigen en Stichtingen aan de secr-generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming betreffende: toelating van

joodsche leerlingen op scholen, d.d. 27 september 1941 (met opmerkingen in de kantlijn)

AFDEELING Kabinet. N ^o . 11/6. <i>Good.</i>								
BERICHT OP SCHRIJVEN VAN 27 Sept. 1941 afd. 5, ref. vE/BRE.	VERVOLG OP EXH. _____							
BETREFFENDE Toelating Joodsche leerlingen op scholen.	VISIE, MEDEPAR. AFD. <i>L.D. - K.A.T.O. - v.d.</i>							
MEDEZENDEN BIJLAGEN, TE WETEN:	GELD. BEZW. 19 _____, ART. _____ F _____							
	<table border="1"> <tr> <td rowspan="2">ZEGEL</td> <td>GESCHREVEN DOOR</td> <td>GECOLL. DOOR</td> <td>VERZONDEN DOOR</td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </table>	ZEGEL	GESCHREVEN DOOR	GECOLL. DOOR	VERZONDEN DOOR			
ZEGEL	GESCHREVEN DOOR		GECOLL. DOOR	VERZONDEN DOOR				
BIJVOEGEN STUK								
TER RESUMTIE AANGEBODEN <i>10</i> Oct. 1941.	'S-GRAVENHAGE, <i>6</i> October 1941.							
AAN								
den Heer Commissaris voor niet-commercieele Vereenigingen en Stichtingen Waaledorperweg 72 <u>'S - GRAVENHAGE</u>	<p>In antwoord op nevensvermeld schrijven deel ik U mede, dat ik met den Rijks <i>generaal Dr. H. Wierman</i> commissaris een <i>Waar deelde mij mee dat</i> onderhoud heb gehad over de houding van verschillende schoolbesturen en vereenigingen, die tegenover de ten aanzien van Joodsche leerlingen getroffen maatregelen een negatief standpunt innemen. De Rijks <i>Waar deelde mij mee dat</i> commissaris (wenscht te dezer zake zich van het nemen van maatregelen te onthouden.</p> <p>Wat betreft het geval aan het Amsterdamsch Lyceum kan ik U berichten, dat in nauw overleg met den Rijkscommissaris, voor de gemeente Amsterdam een uitzondering is gemaakt, zoodanig, dat daar de maatregelen met betrekking tot de Joodsche leerlingen eerst op 1 October 1941 in werking treden, zoodat het door U gememoreerde onder <i>te</i>richt nog kon worden toegelaten.</p> <p>In verband met het in den aanhef van dit schrijven vermelde komt mij het treffen van maatregelen Uwerzijds in deze zaak niet wenschelijk voor. In het algemeen heb ik ech <i>ech</i>ter geen bezwaar tegen Uw werkwijze, mits U zoo vriendelijke wilt zijn voortdurend met mij <i>zoo vriendelijke wilt zijn voortdurend met mij</i> voeling te houden. <i>will houden.</i></p> <p>De Secretaris-Generaal enz.</p> <p><i>VA</i></p>							

Antwoord van secretaris-generaal Van Dam op de klacht van Müller Lehning, de commissaris voor niet-commercieele Vereenigingen en Stichtingen, d.d. 6 oktober 1941

B. copie

IN DE KOMEEN 2 October 1941.
Afd. O.G.Z.

No. 3411 G.G.D.

Mu er voor de Joodsche kinderen afzonderlijke scholen zijn ingericht, bijst bij mij de vraag, of deze scholen mogen blijven ressorteeren onder het Geneeskundig en Hygiënisch Schooltoezicht.

Gaarne zal ik Uwe beslissing verneemen.

De Directeur van den Gemeentelijken Geneeskundigen en Gezondheidsdienst,
Den Heer BURGEMEESTER w.g. Dr. J. H. Tuntler
van AMSTERDAM

ME/AC 1941 3953
O.G.Z. 15 October 1941.
60/7 (1941)

Naar aanleiding van Uw schrijven d.d. 2 October j.l., No. 3411 G.G.D., deel ik U mede, dat naar de meening van den Secretaris-Generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming de Joodsche scholen onder het geneeskundig- en hygiënisch schooltoezicht van Uw Dienst kunnen blijven ressorteeren.

Ook bij mij bestaat daartegen geen bezwaar.

De Burgemeester van Amsterdam,
(get) Voûte
VOOR AFSCHRIFT

Brief van Tuntler van de GGD aan de burgemeester van Amsterdam; d.d. 2 oktober 1941
Antwoord van burgemeester Voûte op de brief van Tuntler; d.d. 15 oktober 1941

voorkomen dat er 'foute' leraren aan de school werden aangenomen en heeft hij ervoor gezorgd, door te wijzen op een gehavend plafond, dat het schoolgebouw door de bezetters niet werd gevorderd.' In het artikel staat verder vermeld dat op de school in de oorlogsjaren nog uitstapjes konden worden gemaakt, dankzij de gymnasiasten-reisvereniging die was opgericht in het schooljaar 1941-1942, en dat sport en gymnastiek druk werden beoefend.⁶⁶

Voor Mirjam Ohringer was de tijd op het Joods Lyceum een traumatische tijd, omdat zo vlak na het begin daar haar vriend omkwam in Mauthausen, zoals hiervoor beschreven. Desalniettemin weet ze nog dat ze op die school ook heeft gelachen. 'Er werden gekke dingen gedaan. Omdat wij als joden bijna nergens meer heen mochten hadden we om de zoveel tijd bij iemand thuis een avondje. Toen de avondklok inging werden het middagen. De laatste middag die we zo samen hadden was in juli 1942. Eén van ons werd naar huis geroepen. De deportaties waren begonnen.'

Mia Lezer vertelt het volgende over de periode na 1 september 1941. 'Op het Joods Lyceum hadden we hele goede leraren. Des te opvallender dat bijna geen één van hen van het Barlaeus kwam. Op het Joods Lyceum werd een cursus humor en een cursus romantiek gegeven, dat sloeg enorm aan. Ook kunstenaars zoals Herman Schey, de beroemde zanger, kwamen in dit verband op school. Het was eigenlijk projectonderwijs *avant-la-lettre*. Ik heb op het Joods Lyceum Napoleon gehad van Presser. De enige docent van het Barlaeusgymnasium van wie ik op het Joods Lyceum les had, was Monasch van gym, zoals alle meisjes. Op het eeuwfeest van het Barlaeus in 1985 was Monasch aanwezig. Zij was toen 80.' Mia herinnert zich dat tijdens dat eerste jaar op het Joods Lyceum, op 3 mei 1942, iedereen verplicht werd een ster te dragen. 'Op die dag was Frieda Poppelsdorf jarig. Ze zei: "Oh wat mooi op mijn verjaardag met een ster." De eerste sterren waren oranje. Heren namen hun hoed af. Mensen zeiden oranje boven. Later is dat oranje door de Duitsers gectificeerd in geel, zoals het hoorde.' Mirjam Ohringer dacht bij het invoeren van de ster: 'Nu is het mis. Nu kunnen ze ons uit de groep pikken. Vanaf het eerste moment had ik die ster los er op.' Frieda Poppelsdorf kwam net als Mia Lezer en Mirjam Ohringer van het Barlaeusgymnasium. Zij is op 5 februari 1943 in Auschwitz vergast.

Lowien de Levie herinnerde zich jaren later, van de overgang naar het Joods Lyceum, nog wel dat ze naar de school toe liep, maar niet meer waar die was. 'Dat had ik verdrongen.' 1941-1942 noemt ze nog een redelijk normaal schooljaar. Zij werkte na school bij de Joodse Raad, via haar vader. 'In het begin werkten er 35.000 mensen bij de Joodse Raad. Het betekende uitstel van deportatie. Maar één keer werden er 19.000 mensen tegelijk *entsperrt*.' Van het Joods Lyceum weet zij nog hoe Hijman Pach, ook van het Barlaeus, door de *Gestapo* uit de klas werd gehaald. 'Hij zei: "Ik ben jong en sterk, ik red het wel".' Hijman Pach is op 30 september 1942 in Auschwitz omgebracht.

Een bijzonder en ingewikkeld verhaal van Duitse bureaucratische starheid vormt dat van Rob Goudsmit. De vader van Rob Goudsmit had bij het bevolkingsregister in Amsterdam ongespecificeerd opgegeven dat zijn drie zonen slechts twee joodse grootouders hadden. Dat was niet zo, maar wat bij de Duitsers eenmaal op papier stond veranderde niet meer. De ouders Goudsmit golden als joods, hun kinderen niet. De ouders zouden drie joodse grootouders hebben. Toen in juni 1941 de persoonsbewijzen werden uitgereikt bleven de jongens Goudsmit van een J in hun persoonsbewijs verschoond. Vader Goudsmit had het zich niet kunnen veroorloven zichzelf als niet-joods op te geven. Hij was een bekend internist. Hij was tevens een vooraanstaand lid van de SDAP. Hij spande zich samen met mensen als Sam de Wolff en Wiardi Beckman in, om de gezondheidszorg zo toegankelijk mogelijk te maken voor iedereen.

De vader van Rob wilde, hoewel het niet nodig was, dat zijn zonen van het Barlaeusgymnasium afgingen in september 1941. Hij vond het Barlaeus een te groot risico. Hij was bang dat het een NSB-school zou worden en dat zijn zonen alsnog door de mand zouden vallen door verraad van NSB-ers. Hij meldde zijn jongens aan bij het Amsterdams Lyceum en vertelde rector Gunning waarom. De laatste had veel begrip voor Goudsmits angst voor verraad van de NSB, maar kon niet garanderen dat het Amsterdams Lyceum vrij zou blijven van NSB-smetten. Goudsmit senior koos ten einde raad voor het Joods Lyceum als nieuwe school voor zijn kinderen.

Rob, zijn oudere broer Joop en zijn jongere broer Hans kwamen zo ook op de school aan de Voormalige Stadstimmering terecht.

Klassenfoto met Rob Goudsmit 1944

Hans kwam van de lagere school. Rob: 'Ik heb geen slechte herinneringen aan het Joods Lyceum. We hadden voortreffelijke leraren.' Joop Goudsmit vertelde in een brief dat het een vreemde situatie was op het Joods Lyceum na het moment dat de ster werd ingevoerd. Rob, Joop en Hans Goudsmit hoefden geen ster te dragen, maar op het Joods lyceum was die ster verplicht. Anders konden er represailles van de Duitsers komen. De moeder van de jongens Goudsmit had daarom voor ieder van haar kinderen een ster op een kartonnen bordje gemaakt. Dat stukje karton konden ze dan op het Joods Lyceum op hun jas of hun trui bevestigen met een paperclip. De ouders Goudsmit waren wel verplicht om altijd en overal een ster te dragen. Toen de razzia's tegen de joden toenamen werd het voor de jongens Goudsmit te gevaarlijk om op het Joods Lyceum te blijven. Hun vader nam contact op met Van Paassen. Alle jongens Goudsmit mochten terug komen op het Barlaeus. Het werd voor de jongens te gevaarlijk geacht om bij hun ouders te blijven. Rob kwam daarop bij vrienden van zijn ouders terecht, evenals Joop. Van Paassen nam de jongste zoon Hans, die naar de tweede klas ging, in huis op. 'Dat was wel moedig van hem', aldus Rob. 'Het verbaast me nog steeds dat niemand ons aangegeven heeft.' De vader van Rob Goudsmit was vóór de oorlog al erg pessimistisch. 'Hij was bang dat wij eraan zouden gaan', aldus Rob. Goudsmit senior kreeg het niet over zijn hart om onder te duiken. Hij kon zijn huis, zijn bezit en zijn werk als internist niet los laten. De mogelijkheden waren er wel. Robs moeder trok in bij de grootmoeder die niet

joods zou zijn. Zij had een vals persoonsbewijs. Toen zij in december 1943 met twee neven, allemaal met een vals persoonsbewijs en zonder ster, over straat liep is ze opgepakt. Zij kwam terecht in de strafbarak van Westerbork en zou meteen doorgestuurd worden naar Polen. Zij wist echter uit de strafbarak te komen en werd in januari 1944 in Westerbork herenigd met haar man, die na de ontruiming van de Joodse Invalide die maand ook naar Westerbork was gestuurd. De ouders van Rob Goudsmit zijn vanuit Westerbork op transport gesteld naar Theresienstadt. In oktober 1944 zijn ze met één van de laatste transporten van Theresienstadt naar Auschwitz gegaan. Hun moeder werd meteen na aankomst vergast. Het was de laatste maand, oktober 1944, dat er in Auschwitz nog mensen werden vergast. De vader van Rob Goudsmit is op 24 januari 1945, drie dagen voor de bevrijding door de Russen, in Auschwitz door uitputting en ziekte omgekomen. Rob deed in 1944 eindexamen, zijn broer Joop had dat al in 1943 gedaan. Hij nam niet deel aan het eindexamen, omdat zijn ouders toen al waren gedeporteerd.

Eli Asser, Ben de Vries, zijn tweelingbroer Maurits en Remi Frank deden in juni 1941 eindexamen. Zij hebben dus niet op het Joods Lyceum gezeten. Maurits en Ben de Vries kregen, evenals de jongens Goudsmit, een half-joodverklaring. Hun moeder slaagde erin de Duitsers ervan te overtuigen dat ze niet joods was. Na de oorlog heeft zij deze onwaarheid gecorrigeerd. Zo werden ook de jongens De Vries in de Duitse bureaucratie als half-joden opgetekend. Ben en Maurits de Vries overleefden de oorlog met hun beide ouders. Veel familie om hen heen werd omgebracht. Ben, zijn vrouw Annemarie en Maurits verhuisden na de oorlog naar Israël. Ben en Annemarie hebben drie kinderen.

Eli Asser werkte aanvankelijk bij de Joodse Raad, maar meldde zich, nadat de oproepen tot deportatie binnen kwamen, aan als verpleger in 'het Apeldoornse Bos'. Hetzelfde deed Remi Frank. Eli had verkering met Eva Croiset, zij vergezelde Eli naar Apeldoorn. Remi leerde in Apeldoorn Bets (ie) de Vries kennen, na enkele maanden verloofden zij zich. (Zie hiervoor het boekje 'Remi' van Ben de Vries). Het Apeldoornse Bos was een joods psychiatrische inrichting in de gelijknamige plaats. Door hier te gaan werken hoopten allen vrijgesteld te blijven van deportatie. Aanvankelijk was dat ook zo. In

januari 1943 liet de ss haar oog echter ook op de patiënten in Apeldoorn vallen. Eli zag dat er mannen van de joodse ordedienst uit Westerbork in de buurt van de inrichting kwamen. Hij rook gevaar, Eva Croiset ook. In tegenstelling tot de drie anderen die in de inrichting werkten was zij schoonmaakster. Zij had een veel mindere band met de patiënten en drong er bij Eli op aan om te vluchten. Eli stemde toe en probeerde Remi en Bets over te halen mee te gaan. Het was 21 januari 1943. Remi en Bets konden de patiënten niet los laten, ze bleven. Eli en Eva vluchtten. De volgende dag werd het Apeldoornse Bos door de ss omsingeld. De patiënten en het achtergebleven personeel werden naar het station van Apeldoorn gevoerd en in gereedstaande beestenwagens geladen. Het moet een scène uit Dante's hel zijn geweest. Drie dagen later, op 25 januari 1943, kwam deze trein aan in Auschwitz-Birkenau. Slechts één persoon uit dit transport van ongeveer duizend mensen heeft de oorlog overleefd.

Eli en Eva hebben de oorlog wel overleefd. Ze hebben beiden op een verschillend onderduikadres gezeten. Eva Croiset vertelde: 'Wij waren thuis communistisch. Wij volgden vóór de oorlog het nieuws uit Duitsland. Ik wist wat ons te wachten stond. Ik was moedig in de oorlog, maar het heeft me ook gesloopt voor de rest van mijn leven.' Eli en Eva kregen na de oorlog drie kinderen. Eén van hun dochters hebben ze Hella genoemd, naar Hella Simonis, een joods meisje dat ook op het Barlaeus zat. Zij kwam in 1934 in klas 1B. Ik heb haar eindexamendatum niet kunnen vinden. Hella Simonis werkte tijdens de oorlog in het joodse weeshuis tegenover de Hollandse Schouwburg aan de Henri Polaklaan. Zij had ongeveer 50 joodse weeskinderdertjes onder haar hoede. Toen deze kinderen in 1943 gedeporteerd werden is ze vrijwillig meegegaan. Allen zijn in Sobibor vergast. Eva Croiset is vorig jaar overleden. Eli leeft nog, hij verloor in de oorlog zijn ouders en zijn zus. Eli en Eva trouwden na de oorlog en kregen zoals gezegd kinderen. Nu zijn daar verschillende kleinkinderen bijgekomen. De kinderen van Eli en Eva hebben ook op het Barlaeus gezeten.

Van Eli Asser zal vermoedelijk in maart 2004, rond de boekenweek, een uitbreiding van zijn eerder verschenen werk 'Wie maakt me los' verschijnen. De nieuwe publicatie, die zijn oorlogservarin-

Trouwfoto van Eli Asser en Eva Croiset op 12 september 1945

Foto van Mirjam Schweitzer na de oorlog

gen en de briefwisseling tussen Eli en Eva tijdens hun onderduikperiode zal bevatten, gaat heten: 'Alles is meegenomen'.

Mirjam Schweitzer ging na haar eindexamen, in het najaar van 1941, werken in het joodse ziekenhuis op de Nieuwe Keizersgracht. Haar moeder hoopte dat ze zo veilig zou zijn. Mirjam is op deze manier inderdaad lang voor deportatie gespaard gebleven. Het ziekenhuis werd ontruimd in augustus 1943. Mirjam Schweitzer verzorgde op haar afdeling in het ziekenhuis een joodse vrouw die *gesperrt* was met een Barneveldstempel. (Deze zogeheten Barneveldjoden, meestal maatschappelijk of cultureel vooraanstaande mensen, hadden een tot dat moment bijzonder goede *Sperre*. Zij verbleven in een interneringskamp in Barneveld). Mirjam zei in het Duits tegen de ss-officier die de ontruiming leidde dat ze samen met een ander meisje een mevrouw met een Barneveldstempel verpleegde. 'Over dat andere meisje loog ik. Zij werkte op een heel andere afdeling. De officier zei: "Ga maar om de hoek staan". Ik en het meisje hoefden niet in de rij. Deze officier bleek later Aus der Fünften te zijn. Ik

geloof dat hij gevoelig was voor vrouwlijk schoon, vooral als je ook nog Duits sprak. Even later brulde een andere ss-officier, zo'n man die alleen maar kon brullen als een dier, "Was machen sie dort?" Ik zei dat we van die andere meneer moesten wachten. "Nein, einsteigen sofort" brulde hij. Toen zei ik, "aber wir müssen noch unser Gepäck holen". En wonder boven wonder brulde hij nu, "aber schnell", en hij wees daarbij driftig op zijn horloge. We hebben ons vervolgens zeven uur lang in de kelders van het ziekenhuis verstopt. Het andere meisje ging daarna haar eigen weg en ik ben naar het huis op de Noorder Amstellaan (nu Churchill-laan), van mijn voormalige geschiedenisleraar Vos, gelopen. Ik wist dat hij goed was. Het was augustus en zomervakantie van de school. Het was niet te geloven, maar Vos was met vakantie, ergens kamperen, en was net even tien minuten thuis om iets te halen dat hij vergeten was. Hij heeft mij toen geholpen aan een onderduikadres. Ik heb echt een engel op mijn schouder gehad. Ik werd bevrijd op een adres in de Van Baerlestraat. Na de bevrijding kwamen de overburen naar ons toe en vroegen of er een onderduiker in huis had gezeten. Ze zagen namelijk altijd alleen maar een arm uit het raam komen die een stofdoek uitklopte en niet de rest. Wat een geluk dat deze mensen goed waren.' De moeder van Mirjam Schweitzer is vergast in Sobibor, haar vader is omgekomen in Auschwitz. Mirjam is na de oorlog getrouwd met Jan Ypenburg uit hetzelfde leerjaar, van het Barlaeusgymnasium (1940-1941) als waar zij zelf in zat. Jan Ypenburg had net als Theo Henrar in het verzet gezeten. Mirjam en Jan hebben twee dochters gekregen.

Lowien de Levie woonde aan het begin van de oorlog in de P.C. Hooftstraat. Ze had twee broers en één zusje. Allen jonger. Ze moesten gedwongen verhuizen naar de Grevelingenstraat. De Duitsers pikten hun huis in. Haar vader had door zijn werk als psychiater niet-joodse contacten. Deze contacten bleken noodzakelijk om te kunnen onderduiken. Zij is bevrijd in IJlst in Friesland. Het hele gezin De Levie heeft de oorlog overleefd. Van de rest van haar familie is niemand teruggekomen. Lowien kreeg later twee kinderen. Zij vindt het niet erg dat haar kleinkinderen, door niet joodse aangetrouwde lijnen, niet langer joods zijn. Dit in de hoop dat die kleinkinderen gespaard zullen blijven voor vervolgingen van joden. Uit welke hoek die dan ook moge komen.

Vals persoonsbewijs van Mirjam Ohringer

Mirjam Ohringer zat alleen ondergedoken sinds 1942, in Oud Karspel, West-Friesland. Haar moeder, haar stiefvader en haar vader zaten allemaal op een andere plek ondergedoken. Haar moeder en stiefvader zelfs in Frankrijk, waar ze bij het verzet betrokken waren. Allen hebben de oorlog overleefd. Mirjam: 'We hebben geluk gehad.' Mirjam trouwde na de oorlog en kreeg kinderen, kleinkinderen en achterkleinkinderen.

Trudi Lansberg heeft gedurende het tweede jaar dat ze op het Joods Lyceum zat, een aantal maanden op het atelier van het overgenomen textielbedrijf van de familie De Vries van Buuren gewerkt. Zij kreeg zo een *Sperre*. Wanneer haar ouders een betere oplossing hadden gevonden om aan deportatie te ontkomen, zou zij weer terugkeren naar het Joods Lyceum.

Trudi Lansberg vertelt: 'We hadden een drang om te leven. Je was

Trudi en Ties Verstegen-Lansberg, juni 2002

in de oorlog bezig om er doorheen te komen.' Trudi heeft de oorlog overleefd samen met haar ouders en haar oudere zus Serita. 'Ik heb, na mijn onderbreking op het atelier van De Vries van Buuren, nog tot eind oktober 1943 op het Joods Lyceum gezeten. Ik was de laatste in de klas. Op voornoemde datum hield de school op te bestaan. Mijn ouders hadden geprobeerd ons te laten 'ariseren' via de Kalmeyerlijst. Dit verzoek werd niet gehonoreerd. Daarom werd besloten om onder te duiken. Ties Verstegen kwam op de avond van de onderduik toevallig langs. Hij nam mijn ouders mee voor de eerste onderduiknacht. Ik kwam in Utrecht terecht bij de familie Waller-Pierson. Ik werkte bij hen als *au pair*. Ik bevond mij tijdens mijn onderduikperiode in de gelukkige omstandigheid dat ik vrij kon rondlopen en dat ik werkte. Ik kreeg na jaren van isolement eindelijk weer iets van leven terug. Daar had ik als 17-jarige grote behoefte aan. Het dreigende gevaar zag ik niet meer zo, ook al zijn er momenten geweest dat ik slechts door een gelukkig gesternte gered ben.' Trudi kreeg na de oorlog een dochter en een zoon. Haar dochter heeft later op het Barlaeusgymnasium gymles gehad van juffrouw Monasch. Ook haar kleindochter heeft niet lang geleden eindexamen gedaan op deze school en haar kleinzoon verblijft hier nog steeds. In 1977 is Trudi voor de tweede keer getrouwd. En wel, met Ties Verstegen.

Mia Lezer met haar moeder en broertje op hun onderduikadres in de staatsbossen

Mia Lezer heeft twee keer een wonderbaarlijke ontsnapping meegemaakt. Ze zat tot maart 1943 op het Joods Lyceum. 'In die klas zaten nog maar drie leerlingen. Iedere dag waren er minder. Je kwam op school van wie is er nog?' In juli 1942 zaten er 550 leerlingen op het Joods Lyceum, in september nog maar 280, daarvan waren er met kerst 1942 nog 140 over. Mia Lezer heeft twee keer gevangen gezeten. De eerste keer kwam ze in de Hollandse Schouwburg met haar grootouders. In de schouwburg werkte iemand van haar familie, Hetty Brandel. Deze vrouw was hoog blond. 'De moffen noemde haar *Edelweib* en waren gek op haar. Zij kon een potje breken en heeft ons achtergehouden toen het transport kwam.' Mia lag op een brancard en was ziek. 'Hetty Brandel hield ons vast. Aus der Fünten kwam en zei: "Ja, was soll ich dann machen?" "Bitte entlassen, Herr Obersturmführer." "Ach ja, die können doch ein Knipskarte nehmen, na ja raus". Mia vertelt dat het verhaal de ronde deed dat Aus der Fünten in een goed humeur was, omdat zijn schoonmoeder bij een bombardement in Hamburg het leven had gelaten. 'Twee weken later werden we weer opgepakt.' Mia Lezer woonde in de Gijsbrecht van Aemstelstraat. Een NSB-er aan de overkant had een klacht tegen haar vader ingediend en gezegd dat er wapens in huis waren. 'Ik was nog steeds ziek, ik had mazelen. We zijn toen met negen familieleden

Vals persoonsbewijs van Mia Lezer (buitenkant)

Persoonsbewijs van Mia Lezer (buitenkant)

opgepakt en naar de Euterpestraat gebracht.' (Hoofdkwartier van de Gestapo en de SD. Nu de Gerrit van der Veenstraat). 'Mijn grootouders en een oudtante zijn toen meteen weggevoerd. Deze zijn in Sobibor omgekomen. M'n vader werd ondervraagd en ik was erg ziek.' De Duitsers waren doodsbang voor roodvonk en mazelen, daarom werd Mia met een ambulance naar het Wilhelmina Gasthuis aan de Eerste Helmersstraat gebracht. De dienstdoende arts, die opmerkte dat het in de Euterpestraat vermoedelijk niet zo erg was, wilde dat ze daar naar toe terug werd gebracht. De twee verplegers die haar begeleidden weigerden dat. Zij weet nog dat het de dag was nadat het bevolkingregister in brand werd gestoken. De twee ziekenbroeders hadden het nergens anders over. Het moet dus 28 maart 1943 zijn geweest. In het ziekenhuis aan de Nieuwe

Mia Lezer met haar moeder en twee leden van de Fries/Drentse ondergrondse
Het gezin Lezer in april 1945 bevrijd door de Canadezen

Keizersgracht, waar zij uiteindelijk heen werd gebracht, is zij mede verpleegd door de joodse co-assistent Wim de Rooy. De laatste had eveneens op het Barlaeusgymnasium gezeten en deed in juni 1940 eindexamen. Wim de Rooy was ook betrokken geweest bij de aanslag op het bevolkingsregister. Hij werkte de dagen na de aanslag zo gewoon mogelijk door om geen enkele verdenking op zich te laden. Wim de Rooy is later in de oorlog, tijdens een verzetsactie omgekomen.

Mia's vader, moeder en broer werden tien dagen in de Euterpestraat vast gehouden. Mia's vader was officier geweest in het Nederlandse leger. Om dat te bewijzen toonde Jozef Lezer, aan zijn ondervrager, een stuk waaruit bleek dat hij in de Eerste Wereldoorlog aan de grens de post van de Duitse keizer had gecensureerd. De officier die hem verhoorde bleek aan de Duitse kant van de grenspost te hebben gecensureerd. Daardoor begon hij in Jozef Lezer steeds meer een mede-officier te zien in plaats van een jood. Na tien dagen is hij daarom vrijgelaten, samen met Mia's moeder en broer. Temeer ook daar er geen wapens in huis waren. Maar als jood hoefde je niet persé iets gedaan te hebben om niet vrij te komen. Het was nogal uitzonderlijk een vrijlating van joden uit de Euterpestraat. Haar ouders hebben toen Mia uit het ziekenhuis gehaald. Via een zwarthandelaar

konden ze eerst onderduiken in 'de Karpershoek' op de Martelaarsgracht. Uiteindelijk kwamen ze terecht in een half ondergrondse hut in de staatsbossen tussen Friesland en Drenthe. Ze mochten daar geen lawaai maken, omdat het geluid ver droeg. Haar broertje mocht één keer van haar vader, tegen het eind van de oorlog, eens lekker schreeuwen en hollen. Een angstig moment uit die onderduiktijd was voor Mia een gesprek dat ze opving tussen twee leden van de KP (knokploeg). Buiten Mia, haar broertje en haar ouders zat er ook nog een ouder joods echtpaar ondergedoken in een andere hut in de staatsbossen bij Wateren. Deze mensen schenen niet altijd even makkelijk te zijn en Mia hoorde de KP-ers overleggen of ze de twee zouden doodschieten om er vanaf te zijn. Mia heeft zich vanaf dat moment vogelvrij gevoeld. Zij dacht wat gaan ze met ons doen als we te veel tot last worden. Uiteindelijk zijn allen in april 1945 door de Canadezen bevrijd. Mia Lezer zou later trouwen en twee zoons krijgen.

Rob Goudsmit is na de oorlog gaan studeren. Het geld en de effecten van zijn ouders werden beheerd door een oom. Deze was ook op de één of andere wijze door de oorlog heen gekomen. Rob: 'De eerste jaren na de oorlog leefde ik als in een roes. Nu in de loop der jaren ben ik het verdriet over het gemis van mijn ouders steeds meer gaan voelen. Soms als ik nog wel eens lees over de oorlog of films zie, dan breekt het angstzweet me uit. Dan denk ik aan wat met mij had kunnen gebeuren.' Rob Goudsmit kreeg meerdere kinderen. Een kleindochter van hem heeft niet lang geleden op het Barlaeus haar eindexamen gedaan.

Op 1 september 1945 ging Mia Lezer terug naar het Barlaeusgymnasium om eindexamen te doen. Ze kwam in klas 6A. Deze klas was niet braaf. Ze waren leerlingen van twintig en hadden wat in te halen. Ze gingen uit. Van Paassen werd in de loop van het schooljaar razend op deze klas. Van de 26 zijn er maar 9 zonder herexamen geslaagd. Eén leraar, De Marez Oyens, zei tegen Mia: 'Ze hadden jou met een enkele reis naar Polen moeten sturen.' Leerlingen kwamen na de les naar haar toe en zeiden: 'Trek je er niets van aan.' Mia wilde het niet over haar kant laten gaan, maar durfde geen verhaal te halen bij Van Paassen. Het hele jaar heeft ze toen naar De Marez Oyens zijn kale kruin zitten kijken, want ze wilde hem niet meer in de ogen zien. Mia: 'Hij had drie vette haren over een kale schedel.

Mia Lezer met haar vader vlak voor de oorlog

Foto: Genja Jonas

Hij werd gek van mijn gestaar.' Mia was één van de negen in één keer geslaagd dat jaar. Vlak voor het eindexamen was haar vader, op 49-jarige leeftijd, overleden. Van Paassen zei tijdens de diploma uitreiking tegen haar: 'Over jou kan ik niets moois zeggen, hier is je diploma.'

59. Kist, *100 jaar Barlaeus* 40.
60. Nationaal Archief Den Haag Toegangsnummer: 2.14.37 Inventarisnummer: 350, daarin c4B. De verwijdering van de joodse leerlingen van de Nederlandse scholen, juli-december 1941.
61. Herzberg, *Kroniek* 73.
62. Archief Barlaeusgymnasium, leerlingen-mutatatieboekje.
63. Gemeentearchief Amsterdam Toegangsnummer: PA 260 Inventarisnummer: 56, daarin notulen 152 (nrs. 1225-1287) Vergadering der curatoren en rectoren van het Vossius- en Barlaeusgymnasium van 3 september 1941.
64. Nationaal Archief Den Haag Toegangsnummer: 2.14.37 Inventarisnummer: 350, daarin c4B. Stukken betreffende de verwijdering.
65. De Jong, *Het Koninkrijk* deel 5, eerste helft (Den Haag 1974) 419. Gemeentearchief van Amsterdam Afdeling Onderwijs 1941 No. 3411 GGD en nr. 3953 gemeente.
66. Jet Korthals Altes-Rudolph, in: *Ons Amsterdam* 240, jaargang 37 (1985), nr. 10. *De oorlogsjaren*.

Nawoord

De joodse leerlingen die ik gesproken heb, hebben de houding van het Barlaeusgymnasium in de oorlog als kil ervaren. Dat wil zeggen de houding van de school als instituut. De rol van rector Van Paassen is gelaakt als bangelijk. Hierbij moet worden opgemerkt dat Rob Goudsmit en Bert Elderenbosch beter over hem te spreken waren dan de anderen. Rob en Joop Goudsmit zijn Van Paassen altijd dankbaar gebleven dat hij hun broertje Hans onderdak heeft verschaft. Bij het lezen van dit verhaal moet niet uit het oog worden verloren dat het Barlaeusgymnasium van nu een heel andere school is dan die van toen. De samenstelling van docenten en schoolleiding, en ook van leerlingen, is nu anders. Ik ken het huidige Barlaeusgymnasium als een school met een prettige sfeer.

Als ik een vergelijking maak tussen het Vossiusgymnasium, het Amsterdams Lyceum en het Baerlaeusgymnasium in de oorlog, dan valt op dat de leerlingen niet schroomden om actie te voeren wanneer joden onrecht werd aangedaan. Alleen op het Amsterdams Lyceum speelde ook de schoolleiding een rol in het verzet tegen de Duitse verordeningen. Rector Gunning nam joodse kinderen mee op schoolkamp, na 1 september 1941, tegen de wil van de Duitsers in.

Rector Van Paassen komt in dit stuk naar voren als een enigszins bangelijke en gezagsgetrouwe man in de oorlog. Hier moet echter bij aangetekend worden dat de periode rond de Tweede Wereldoorlog een tijd was waarin de mensen over het algemeen erg gezagsgetrouw waren. Er werd geluisterd naar autoriteiten. Van Paassen was autoritair en tegelijk gezagsgetrouw. Dat hoorde bij elkaar. Het overgrote deel van de rectoren en hoofden van andere scholen reageerden net als Van Paassen. Dat wil zeggen zij voerden de opdrachten uit die zij, via welke kanalen dan ook, van de Duitsers kregen. De leidinggevendenden in het onderwijs saboteerden de Duitse bevelen niet, maar namen zélf niet de initiatieven tot anti-joodse maatregelen.

Naast de schoolleiding liep ook de Vergadering der Curatoren niet vooraan om te protesteren tegen de gang van zaken. Er valt slechts te constateren dat er, binnen het onderwijs, een heel enkel juweel van moed glinsterde in de vorm van bijvoorbeeld mensen als professor Cleveringa uit Leiden en dr. Gunning uit Amsterdam.

Wat opvalt, en daar is eerder over geschreven, is dat de verwijdering van de joodse leerlingen zo geruisloos ging. Naast het tumult van de hardhandig neergeslagen februaristaking, vond de verwijdering van de joden uit Amsterdam geruisloos plaats. De door Amsterdamse arbeiders georganiseerde staking in februari 1941 was een daad van grote moed. De staking werd met voor Nederlandse begrippen ongekend geweld neergeslagen.⁶⁷ Het Duitse terreur-régime liet zijn ware gezicht zien. De angst was gezaaid en protest tegen de jodenvervolgving vond van toen af plaats op de achtergrond. In de zomer van 1943 was Amsterdam praktisch *Judenrein*. Meestal werden de mensen 's nachts weggehaald en afgezien van enkele grote razzia's merkte de Amsterdamse bevolking ogenschijnlijk niets. Het leven ging door.⁶⁸

Secretaris-generaal Van Dam en burgemeester Voûte namen de Duitse bevelen klakkeloos over en gaven ze ter uitvoering door aan derden. Van Dam en Voûte waren door de Duitsers zelf aangesteld, er viel helaas dus niets beters van ze te verwachten. Dan had je ook nog mensen als dr. Tuntler van de GGD en Müller Lehning, de commissaris voor niet commerciële verenigingen. Over de laatste categorie mensen heeft Simon Wiesenthal in 'Elke dag gedenkdag' geschreven: 'Steeds weer manifesteren bureaucraten zich als de perfecte instrumenten van de haat, altijd bereid om welk bevel ook uit te voeren.' Als het naast Van Dam om de andere secretarissen-generaal gaat die aanbleven in de oorlog, lijkt het er op dat mensen die zichzelf als heel fatsoenlijk beschouwden, erg vastgeplakt zaten aan het pluche.⁶⁹ Daarnaast gaven zij een signaal af naar lagere overheden om ook met de Duitsers samen te werken.

Kun je over deze mensen een oordeel vellen? Over personen die – zelf geen moorden hebben gepleegd dan wel betrokken waren bij de organisatie daarvan – en zelf geen bevelen hebben gegeven of doorgegeven waarvan zij wisten dat die tot moord zouden leiden, is het moeilijk om een oordeel te vellen.

Kossmann (de net overleden historicus) betitelde de houding van de secretarissen-generaal en andere ambtenaren die ten dienste van de Duitsers werkten, als accommodatie. Aanpassen aan de omstandigheden. Huns ondanks waren ze in deze positie terecht gekomen en ze bezaten niet de moed die nodig was om eruit te stappen. Er kan alleen vastgesteld worden (ten overvloede) dat een klein aantal mensen zich heel moedig heeft gedragen, een klein gedeelte heel erg fout was, en een veel groter aantal zich gedekt en risicoloos heeft opgesteld. Jonge mensen durfden over het algemeen meer te ondernemen dan zij die een gezin te onderhouden hadden. Voor de generaties die na de oorlog geboren zijn, en waar ik zelf onder val, geldt dat wij niet weten wat we in de oorlog zouden hebben gedaan of nagelaten. De naoorlogse generaties hebben het geluk gehad dat zij nooit voor dezelfde keuzes zijn geplaatst als de oorlogsgeneratie.

De Duitse terreur nam al snel na de eerste bezettingsmaanden steeds grotere vormen aan, en naarmate de Duitsers in het defensief werden gedrongen werd het nog erger. Daarnaast gold voor iedereen hetzelfde als voor de joden in die zin dat bijna niemand kon begrijpen wat de Duitsers precies met de joden voor hadden. Dat ze niet veel goeds van plan waren was wel duidelijk, maar de werkelijkheid was zo gruwelijk dat zij bijna niet te vatten was. Slechts een enkeling had in de gaten dat het hier om de intentie tot moord ging. Moord op iedere jood zonder uitzondering en met voorbedachte rade.⁷⁰ In Duitsland hadden de nazi's al veel ervaring opgedaan met manipulatie omtrent de waarheid. In Nederland gebruikten ze hun ervaring. Hoe onwaarschijnlijker de waarheid (moord) hoe minder snel men die geloofde. Hoe groter de leugen (*Arbeitseinsatz*) hoe eerder die werd geloofd. Desalniettemin waren er mensen die wisten dat het helemaal fout zat. In de illegale krant Het Parool werd al vrij vroeg na de deportaties over gaskamers geschreven. Op zijn minst in augustus 1942 was bij het Vaticaan bekend dat joden op heel grote schaal werden uitgeroeid. Er werd niets mee gedaan. Ook in Washington en Londen sijpelden berichten over de uitroeing van de joden door.⁷¹

Hoe was de houding van het Barlaeusgymnasium, na de oorlog, ten aanzien van het drama dat zich had voltrokken met de joodse leerlingen en docenten? Ik herinner aan de bejegening van Mia Lezer

in het schooljaar 1945-1946. Ik denk dan niet alleen aan de uitspraak van De Marez Oyens, maar tevens aan de diploma-uitreiking. Ook is er in het eerste jaar na de oorlog op het Barlaeus geen woord gewijd aan de verdwenen joodse kinderen en docenten. Het past in het algemene naoorlogse beeld. De behandeling van de overlevende en teruggekeerde joden was slecht in Nederland. Er was weinig compassie. Ze kregen hun bezit niet of slechts heel moeizaam terug. Ze moesten niet zeuren, want we waren bezig met de wederopbouw. Hier hadden we een hongerwinter gehad, mazzel als je daar niet bij was.⁷² Tegelijkertijd werd er, nu meteen teruggrijpend op het in de oorlog verloren gegane gedachtegoed van artikel 4 van de grondwet, geen onderscheid gemaakt tussen joden en niet-joden. Een exponent van deze houding was minister Lieftinck van Financiën. Hij maakte deel uit van het eerste naoorlogse interim-kabinet Schermerhorn-Drees.⁷³ Joden kregen geen enkel financieel voordeel of extra hulp boven andere landgenoten. De vader van Mia Lezer had voor zijn onderduik 1.000 gulden in bewaring gegeven bij een vriend. Na de oorlog kreeg hij dat geld terug. Dat was toen een behoorlijk bedrag. Door de geldhervorming die net had plaats gevonden (het tientje van Lieftinck) was het biljet ongeldig geworden. Mia's vader wisselde het daarom in bij de Nederlandse Bank. Na een paar dagen zou hij een nieuw biljet van duizend gulden krijgen. In plaats van geld kreeg hij een brief. Daarin werd vermeld dat de duizend gulden niet teruggegeven zou worden, omdat hij tijdens zijn onderduikperiode geen belasting had betaald.

Andere teruggekeerde joden kregen levensverzekeringen van hun familie, waarvoor jarenlang premie was afgedragen, niet uitgekeerd. Het laatste omdat deze op last van de bezetter voor een schijntje waren afgekocht en op de rekening van de Lippmann, Rosenthal & co bank (de roofbank) gestort. De houding van de regering, banken en verzekeringsmaatschappijen was 'hoe voorkomen we dat het ons ook maar een cent kost, ja zelfs hoe verdienen we er nog iets aan'. Het waren immers financieel beroerde tijden.⁷⁴

De houding van een groot deel van het Nederlandse volk na de oorlog is wel eens uitgelegd als een manier om een schuldgevoel weg te drukken. Weinig mensen hadden voor de joden iets willen of durven doen. Het overgrote deel stond tijdens de oorlogsjaren wel

sympathiek tegenover het verzet, maar dat is iets anders dan deelname. Veel Nederlanders wilden na de oorlog liever niet aan de joden en daarmee hun eigen onzichtbaarheid herinnerd worden. Aan de andere kant werd door sommigen een manier gevonden om alsnog wat te doen. Zij rekenden op zeer uitbundige wijze af met landverraders. Er waren mannen (de helden van mei 1945) die moffenmeisjes kaal schoren na de oorlog. Er werd op deze wijze compensatie gezocht voor de eigen frustratie van het niets doen. Een deel van het Nederlandse volk heeft hier later met onbehagen en schaamte op teruggekeken.⁷⁵

Oordelen blijft in veel gevallen moeilijk. Het is beter om tegenover het oordeel de waakzaamheid te plaatsen. Waakzaamheid voor rassenwaan, discriminatie en dictatuur.

Op het Barlaeusgymnasium hangt een plaquette als eerbetoon aan leerlingen van de school die in de Tweede Wereldoorlog als verzetsstrijder zijn omgekomen. Hun namen en geboortedata staan erbij. Onder aan de plaquette wordt een eerbetoon gegeven aan de joodse leerlingen en docenten die zijn weggevoerd en nooit meer teruggekomen. Hun namen staan er niet bij. Ik zal de tekst van de plaquette weergeven:

Bovenaan staat:

*'Stantes pro patria ceciderunt flore iuventae
non casura animo nomina stant patriae'*

'Standvastig verdedigden zij het vaderland en vielen in de bloei van hun jeugd;
hun namen zullen niet wegvallen, zij blijven in het geheugen van het vaderland staan.'

Vervolgens de namen.

Onderaan staat:

*'Barbaria abreptos doctores discipulosque
Juda progenitos fida tenet pietas'*

'De door de barbarij weggerukte leraren en leerlingen van joodse afkomst houden we in trouwe en liefdevolle herinnering'

Het ontbreken van namen bij de joodse leraren en leerlingen is waarschijnlijk te verklaren uit het feit dat op het moment dat de plaquette werd onthuld, het lot van de verdwenen joden nog moeilijker met zekerheid te achterhalen viel dan nu. Omdat op de bovengenoemde plaquette de joodse namen ontbreken, en het misschien lijkt alsof zij in de herinnering zijn ondergesneeuwd, is dit werk geschreven. Ter nagedachtenis aan de verdwenen joodse kinderen en docenten van het Barlaeusgymnasium. En als eerbetoon aan hen die de verschrikkingen overleefden, maar de herinnering altijd bij zich hebben gedragen.

67. De Jong, *Het Koninkrijk* deel 4, tweede helft, 927-929.
68. Blom, *Geschiedenis van de joden*, daarin; Romijn, 325.
69. Sijes, *Studies* 133.
70. E.H. Kossmann, *De lage landen 1780/ 1980*, deel 2, 1914–1980 (Amsterdam en Brussel 1986) 176-177.
71. Randolph I. Braham, *The Vatican and the Holocaust* (New York 2000) 27-28, 33.
72. Dienne Hondius, *Terugkeer; antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (Den Haag 1990) 94-104.
73. Gerard Aalders, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam 2001) 111-113.
74. Isaac Lipschits, *De kleine Sjoa* (Amsterdam 2001) 55
75. Kossmann, *De lage landen* deel 2, 246. De Jong, *Het Koninkrijk* deel 12, eerste helft, (Den Haag 1988) 493.

Namenlijst van de joodse leerlingen en docenten

KLAS 1B 1 SEPTEMBER 1933			
1.	Bernd Allmayer	5-7-1921	Auschwitz 3-9-1942
2.	Willem de Rooy	28-6-1921	als verzetsstrijder gesneuveld
KLAS 1C 1 SEPTEMBER 1933			
3.	Flip van Esso	7-10-1921	Drancy 11-11-1942
4.	Samuel van Messel	11-4-1921	Midden-Europa 31-3-1944
5.	Isaac Onderwijzer	9-11-1921	zelfmoord 12-7-1940
KLAS 1D 1 SEPTEMBER 1933			
6.	Alfred Alexander	26-7-1921	<i>entlassen</i> Westerbork 28-5-1943
7.	Jacques Krijn	26-10-1921	Auschwitz 9-8-1942
8.	Salomon Porcelijn	19-8-1920	overleefde
9.	Robert van Raalte	20-2-1922	Sobibor 4-6-1943
10.	Ella Reina da Silva	6-1-1920	Midden Europa 28-2-1945
KLAS 1A 1 SEPTEMBER 1934			
11.	Paul Alexander	18-11-1922	<i>entlassen</i> Westerbork 28-5-1943
12.	Jules Birnbaum	21-9-1921	overleefde, woont in New York
13.	Agnes Swaap	7-12-1922	Auschwitz 30-9-1942
KLAS 1B 1 SEPTEMBER 1934			
14.	Eli Asser	22-12-1922	overleefde
15.	Ezechiël Cohen	16-1-1923	overleefde, woont in New York
16.	Remi Frank	7-1-1923	Auschwitz 25-1-1943
17.	Max Gazan	25-10-1921	onbekend
18.	Mozes de Jongh	10-7-1922	Auschwitz 30-9-1942
19.	Noor Keesing	26-1-1923	ontkomen naar de v.s.
20.	Liselotte Laqueur	31-1-1922	ontkomen naar de v.s.
21.	Paul Jacques Polak	17-4-1922	ontkomen naar de v.s. mei 1940
22.	Abraham Roos	19-5-1922	Auschwitz 1-5-1944
23.	Hella Simonis	27-3-1921	Sobibor 5-3-1943
24.	Henriëtte Ornstein	23-8-1922	ontkomen naar de v.s. 26-4-1940
KLAS 1C 1 SEPTEMBER 1934			
25.	Mary Rodriguez Pereira	21-7-1921	overleefde
KLAS 1A 1 SEPTEMBER 1935			
26.	Konrad Brahn	9-4-1922	overleefde
27.	Hans Edersheim	11-2-1923	ontkomen naar de v.s. mei 1941
28.	Emily Levenbach	17-5-1923	overleefde, woont in Israël.
29.	Wolfgang Rothenstein	2-6-1923	ontkomen naar Engeland mei 1940
30.	Erik Schwimmer	28-11-1923	ontkomen naar Engeland mei 1940

KLAS 1B 1 SEPTEMBER 1935			
31.	Hans Badman	3-3-1923	Auschwitz 6-9-1944
32.	Arthur Loeb	13-7-1923	ontkomen naar de v.s. mei 1940
33.	Ben de Vries	24-6-1923	overleefde, woont in Israël
KLAS 1C 1 SEPTEMBER 1935			
34.	Petronella Davidson	19-7-1923	ontkomen mei 1940
35.	Silvain Hoed	21-6-1922	Polen 31-3-1944
36.	Max Smit	13-1-1924	Auschwitz 28-2-1943
37.	Maurits de Vries	24-6-1923	overleefde, woont in Israël
38.	Juda Waterman	15-11-1923	Auschwitz 13-11-1942
39.	Frits Oppenheimer	17-11-1922	Mauthausen 13-10-1941
40.	Mirjam Schweitzer	9-3-1922	overleefde
KLAS 1A 1 SEPTEMBER 1936			
41.	Joop Goudsmit	18-2-1925	overleefde
42.	Serita Lansberg	28-9-1924	overleefde
KLAS 1B 1 SEPTEMBER 1936			
43.	Anna Olivier	12-9-1923	Auschwitz 21-9-1942
44.	Carel de Vries van Buuren	10-11-1924	zelfmoord mei 1940
45.	Herman Hennekes	23-4-1923	overleefde
KLAS 1A 1 SEPTEMBER 1937			
46.	Renée Kropveld	13-3-1925	overleefde
47.	Clara Leeuwijn	6-5-1925	Leipzig 21-5-1945
48.	Mirjam Luza	15-4-1925	overleefde
49.	Hijman Pach	12-7-1924	Auschwitz 30-9-1942
50.	Frieda Poppelsdorf	3-5-1924	Auschwitz 5-2-1943
51.	Richard Salomon	16-12-1923	Polen 31-3-1944
KLAS 1B 1 SEPTEMBER 1937			
52.	Willy Alexander	10-5-1925	<i>entlassen</i> Westerbork 28-5-1943
53.	Jozua Neubauer	26-11-1924	Bergen Belsen 3-9-1944
54.	Robert Neuberger	6-1-1926	overleefde
55.	Paul de Vries van Buuren	13-5-1926	zelfmoord mei 1940
KLAS 1A 1 SEPTEMBER 1938			
56.	Marjolein Goudekete	17-12-1924	ontkomen naar de v.s. 1-12-1939
57.	Rob Goudsmit	5-12-1926	overleefde
58.	Trudi Lansberg	30-5-1926	overleefde
59.	Eddy Luza	24-8-1926	Auschwitz 31-3-1944

60. Lowien de Levie	10-4-1926	overleefde	
61. Hugo de Vries	7-8-1926	Auschwitz	31-1-1943
KLAS 1B 1 SEPTEMBER 1938			
62. Emilie Büchenbacher	4-1-1927	Theresienstadt overleefd, woont in Israël	
63. Ernst Kaufman	4-5-1926	Auschwitz	28-9-1942
64. Otto Loeb	28-11-1925	ontkomen naar de v.s.	mei 1940
65. Ernst Loewenstein	17-7-1926	ontkomen naar de v.s.	april 1941
66. Siegfried Norden	25-11-1925	overleefde	
KLAS 1C 1 SEPTEMBER 1938			
67. Marga Biallosterski	29-11-1926	Auschwitz	19-11-1943
68. Abraham Davidson	21-7-1926	Sobibor	9-7-1943
69. David de Jong	24-8-1926	Tröbitz	30-4-1945
70. Deborah Kanel	5-8-1925	overleefde	
71. Mia Lezer	29-3-1926	overleefde	
72. Mirjam Ohringer	26-10-1924	overleefde	
73. Margriet Overst	7-9-1926	Sobibor	21-5-1943
74. Henny Tabak	24-8-1926	Sobibor	4-6-1943
75. Uriël Taubes	23-12-1926	ontkomen naar Palestina	april 1940
76. Joseph Jacobson	20-9-1923	KDO Lübben	18-4-1945
77. Simon Vega	16-7-1926	overleefde zijn deportatie	
KLAS 1A 1 SEPTEMBER 1939			
78. Alexander Rimini	11-3-1926	Auschwitz	30-9-1942
79. Robert Simons	4-9-1926	Tröbitz	15-5-1945
80. Jan Dirk Wiener	3-2-1927	overleefde	
KLAS 1B 1 SEPTEMBER 1939			
81. Rob Heiden Heimer	23-6-1927	overleefde	
82. Daniël Kan	4-8-1927	overleefde	
83. Marianne Kijzer	5-8-1927	overleefde	
84. Michel Reindorp	14-3-1927	Auschwitz	31-3-1944
85. Bella Scharf	30-8-1925	overleefde	
KLAS 1C 1 SEPTEMBER 1939			
86. Suze Alexander	29-5-1927	Auschwitz	6-3-1944
87. Freddie Keizer	1-8-1927	Sobibor	7-5-1943
88. Eugenie Kropveld	11-6-1927	overleefde	
KLAS 1A 1 SEPTEMBER 1940			
89. Martijn de Jong	16-8-1928	overleefde	

KLAS 1B 1 SEPTEMBER 1940			
90. Betty Kijl	12-9-1928	Auschwitz	14-9-1942
91. Emilie Meijer	29-10-1927	onbekend	
92. Martin Pelberger	17-3-1928	overleefde, woont in de v.s.	
93. Lex Trompetter	21-4-1928	overleefde	
94. Isolde Abas (klas 4B)	30-12-1919	overleefde	
KLAS 1C 1 SEPTEMBER 1940			
95. Hannelore Bloch	8-3-1928	Westerbork-Theresienstadt sindsdien vermist	4-9-1944
96. Ilse Emmerich	10-12-1926	Sobibor	9-7-1943
97. Leo Sarlui	26-1-1928	Sobibor	28-5-1943
98. Samson IJzerkoper	30-9-1924	Auschwitz	31-3-1944
KLAS ONBEKEND			
99. Vera Schwimmer	5-5-1927	ontkomen naar Engeland mei 1940	
DOCENTEN			
Mej. J.H. Biegel, Natuurlijke Historie		zelfmoord, Westerbork	16-6-1943
I. de Jongh, Hebreeuwsch		Sobibor	23-7-1943
S. de Jong, Teekenen		overleefde	
Mej. J.M. Monasch, L.O.		overleefde	
M.de Vries, Oude Talen		Auschwitz ⁷⁶	10-9-1943

76 Niod: In Memoriam (Amsterdam 1995). Westerbork kartotheek (Westerbork 1942-1944).

Geraadpleegde literatuur

- Aalders, Gerard, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam 2001).
- Asser, Eli, *Wie maakt me los* (Soesterberg 2001).
- Baarsel, Jan J.E. van, *IJmuiden in de branding* (IJmuiden 1976).
- Bartov, Omer, *The Holocaust. Origins, Implementation, Aftermath* (London/New York 2000).
- Blom, J.C.H., e.a., *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Daarin: P.Romijn, *De oorlog 1940-1945* (Amsterdam 1995).
- Bongers, E.H., *Opmars naar Rotterdam* deel 3 (Baarn 1985).
- Braham, Randolph I., *The Vatican and the Holocaust* (New York 2000).
- Caransa, Ab, *Van school verwijderd. Jood*. Dokumenten betreffende de verwijdering van joodse leerlingen van Amsterdamse ambachtsscholen in 1941 (Haarlem 1990).
- Cohen, E.A., *De negentien treinen naar Sobibor* (Amsterdam en Brussel 1979).
- Feig, Konnilyn G., *Hitlers deathcamps* (London and New York 1979).
- Frei, Norbert, *De Führerstaat* (Utrecht 1995).
- Gans, M.H., *De oude Amsterdamse jodenhoek nu* (Baarn 1975).
- Gilbert, Martin, *A history of the twentieth century* Volume two (London 1998).
- Goldhagen, Daniel Jonah, *Hitlers gewillige beulen* (Antwerpen 1996).
- Graml, Hermann, *Reichskristallnacht* (München 1988).
- Herzberg, Abel, *Kroniek der Jodenvervolging* (5e druk; Amsterdam 1985).
- Hondius, Dienke, *Terugkeer: antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (Den Haag 1990).
- Jong, Lou de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1, 2, 4, 5, en 12 (Den Haag 1969, 1970, 1972, 1974 en 1988).
- Kist, Joost en Mary Reinshagen, *Barlaeusgymnasium 100 jaar Weteringschans* (Amsterdam 1985).
- Knegtman, Peter Jan, *Een kwetsbaar centrum van de geest. De Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950* (Amsterdam 1998).
- Kogon, Eugen, *De SS-Staat* (Amsterdam 1976).

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Kossmann, E.H., *De lage landen 1780/1980*, deel 2, 1914-1980 (Amsterdam/Brussel 1986).
- Lipschits, Isaac, *De kleine Sjoa* (Amsterdam 2001).
- Longerich, Peter, *Die Ermordung der europäischen Juden* (München 1990).
- Mak, Geert, *Een kleine geschiedenis van Amsterdam* (28e druk; Amsterdam 2003).
- Moore, Bob, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de Joden in Nederland* (Amsterdam 1998).
- Olm, Rob van, *Recht al barste de wereld. Reina Prinsen Geerligts en de ondergang van de verzetsgroep CS-6* (Schoorl 1998).
- Presser, Jacques, *De nacht der Girondijnen* (Nijmegen 1957).
- Presser, Jacques, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945* deel 1 (8e druk; Amsterdam 1985).
- Schuster, Peter Klaus, *Nationalsozialismus und Entartete Kunst* (München 1998).
- Stegeman H.B.J., e.a., *Het Joodse werkdorp in de Wieringermeer 1934-1941* (Zutphen 1983).
- Stoutenbeek, Jan, e.a., *Wandelingen door joods Amsterdam* (Amsterdam 1985).
- Sijes, Ben A., *Studies over jodenvervolging* (Assen 1974).
- Vos, René, *Niet voor publicatie* (Amsterdam 1988).
- Vries, Ben W. de, *Remi. Portrait of a young Dutch Jew in the Holocaust* (Herzliyya 2003).
- Vries, Theun de, e.a., *Eene plaats van grooten omvang* (Ijmuiden 1976).
- Wibaut-Guilonard, Tineke, e.a., *1945...en de kinderen zwegen* (Amsterdam 1991).